

није канонски смео имаџи жену и децу, али их је ипак имао. Најослепку и што да је овај најписан на, очекивано, хрватској редакцији старословенској/„хрватскословенском“ (књижевном) језику. На овај талимаџијас, очито само у функцији етноинжењеринџа и језичкоџа инжењеринџа, одговорено је научним прошиварџуменџима ше даџи закључак да је доџични џоџ Тихограџ био Србин, православац и православни свешџеник (скоро сиџурно џод Милешевском архиеџискоџиџом), коџи је џоворио икавски старосрџски, а џеџов џробни најписан јесте један од старџијих срџских ћириличких најписан на старосрџском (џоворном) језику.

Кључне речи: Лишџани, Ливно, XIV век, ћирилички најписан, џоџ Тихограџ, православни свешџеник, Босна и Херцеџовина, Срби, икавски старосрџски.

Током археолошких ископавања у организацији Фрањевачког музеја и галерије „Горица“ у Ливну 2003. г., на локалитету „Подворнице“ (пре званом и „Црква Свете Руже“) у Лиштанима код Ливна, на касносредњовековној некрополи са стећцима пронађен је и гроб 21 формиран гробним плочама од тврдога кречњака. У њему су лежале две особе, мушкарац стар 35–40 г. и на њега положена, накнадно сахрањена жена, стара око 60 г. – муж и жена, а лево од покојника, на унутрашњој страни бочне гробне плоче, уклесан је гробни ћирилички¹ натпис у ком се помиње и смрт, односно убиство њихових синова, а сџм покојник именује се као џоџ Тџхограџ. У гробу је нађена и овална карикица од сребра, равно одсечених крајева, што по распону (археолошког) јављања овога налаза гроб 21 широко датује у период 8–15. в., али се у истом археолошком слоју појављују и тројагодасте минђуше, које се (археолошки) јављају и до 15. в. (Marić i dr. 2007: 9–12, 28).

¹ Може се стручно рећи и ћирилички и ћирилски, без разлике. А ако се каже ћириловица уместо ћирилица, онда се стручно може рећи и ћириловски, такође без разлике (PCJ 2011: 1330).

Сл. 1. Гробни натпис попа Тџходрага из Лиштанâ код Ливна, in situ
(фото: М. Марић [Marić i dr. 2007: 11])

С друге стране, ћириличка слова у овоме гробном натпису по свом облику спадају у тип средњовековне епиграфске² ћирилице на територији БиХ који је (са епитетом *лајингарна* и под исфабрикованим називом ‘босанчица’)³ хрватски научник Цирил-Ђиро Трухелка везао за XIV в.

² *Ејиџрафски* се односи на *ејиџрафику*, тј. на „науку о писмима на старим натписима”, као и на „старе натписе (на тзв. тврдим материјалима)”. *Палеоџрафски* се односи на „науку о писмима у старим књигама и рукописима (*палеоџрафију*)”, као и на „старе књиге и рукописе (на тзв. меким материјалима)” (РСЈ 2011: 340).

³ Неку годину након Трухелкиног фабриковања појма и термина *босанчица* 1889. г. (Truhelka 1889), наш научник, Дубровчанин (Србин католик и потоњи академик САНУ) Петар Колендић 1904. г. научним фактима се супротставио исфабрикованој ‘босанчици’ (Kolendić 1904), а такође наш научник, исто Дубровчанин, Карло-Милан Решетар (исто Србин католик и академик САНУ) 1926. г. за ‘босанчицу’ је написао: „... такозвана босанска ћирилица (‘босанчица’), која управо није никакво специјално босанско писмо, него је старија ћирилска минускула, која је у старије вријеме била у обичају у свим нашим [српским] крајевима у којима се уопће писало ћирилицом, и код православних, и код католика, и код муслимана” (Решетар 1926: XII). Прецизније говорећи, у босанској држави је „све до последње четвртине XIV века владала уставна ћирилица, и то не само у рукописним књигама, као што је било и у немањићкој држави, него и у дипломатским списима... та ћирилица заостала је у својем типолошком развоју, што је било у складу са тадашњом садржајно сасвим ограниченом књишком писменошћу. Њезини главни и

Bosanska pismena		
XIV vijek	Početak XV vijeka	Konac XV vijeka
4	4. 4	4. 4
Б	Б. Б	Б. Б
В	□. В	□. В
Г	Г	Г
А	Д	А
варијанте	† ‡ ★	
Э. Е	Е	Е
Ж	Ж	Ж
варијанте	† ‡ Ж † ‡	

З	З	З
Н	Н	Н
К	К	К
Л	Л	Л
М	М	М
Н	Н	Н
О	О	О
Ѡ	Ѡ	Ѡ
варијанте	Ѡ Ѡ Ѡ	
П	П	П
Р	Р	Р
варијанте	Р Р Р	

С	С	С
Т	Т	Т
варијанте	† ‡ † ‡ † ‡	
Ѧ	Ѧ	Ѧ
Х	Х	Х
Ч	Ч	Ч
У	У	У
Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ш	Ш	Ш
Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ

Сл. 2. Средњовековна епиграфска ћирилица на територији БиХ у XIV в., према Трухелки (Truhelka 1899: 68).

готово једини носиоци и корисници били су 'крстјани', који су се сами тако називали. То су били немногобројни верски активисти... Њихова једина лектира били су ћирилски преписи новозаветних књига у којима је језик био старословенски, који је, као и у осталим нашим [српским] областима, прилагођен локалном [српском] народном изговору... И тако, готово све рукописне књиге које су настале у Босни, и поред неких својих спољашњих особина, у основи биле су заједничке свима који су и ван Босне одвајкада имали ћирилску писменост. Зато није чудо што се већи број сачуваних рукописних књига босанског порекла нашао у нашим [српским] манастирима и црквама. Треба још напоменути да међу сачуваним босанским рукописима има и таквих који уопште нису настали за потребе самосталне босанске цркве... Када се за владавине Стефана II Котроманића (1314–1353)... обновила званична преписка на народном језику, сви писари су за ту преписку употребљавали само уставни тип ћирилског писма... Тако је било и за бановања Тврткова (1353–1377), а од самог почетка његова краљевања (1377–1391) у дворској канцеларији завладао је брзописни тип ћирилице. Само изузетно се употребљава и уставни тип [ћирилице]... после проглашења Тврткова за краља... за службу је преписку коначно уведен брзописни тип ћирилице, највише трудом писара Владоја. Њега је Твртко довео на свој двор из Србије и поставио га за логотета, како се у држави Немањића и њихових наследника звао старшина дворске канцеларије... Владоје... прилагођава [брзописни тип ћирилице] босанској варијанти уставне ћирилице... [али] не до краја... калиграфски брзопис, који је Владоје за својега вишегодишњег боравка на Тврткову двору неговао и друге учио, учиниће да се и на босанском подручју издвоји брзописни тип ћирилице који ће надживети и босанску државу и с њом и босанску варијанту уставне ћирилице... У државним канцеларијама Тврткових наследника пише се и уставом... и брзописом или само брзописом, све до последњег босанског краља Стефана Томашевића (1461–1463)... Главна особина ћирилског писма у босанским књишким рукописима од XIII до XV века јесте чување одређених архаичних словних облика, који су у рашким рукописима увелико замењивани новим словним облицима већ у XIII веку... [Притом, паралелно], као у Хуму или у Херцеговини, тако се и у Босни, и пре губитка државне самосталности, све више ширила [типски] ћирилска црквена [рашка] писменост која је била заједничка свима припадницима источног обреда..." (Ђорђевић 1990: 129–143).

Тако би се, према свему изнетом, очекивало да се овај гробни натпис попа Тџходрага датује оквирно у XIV в.

Међутим, хрватски научници Маринка Шимић и Анте Шкегро, предвођени Маријом Марић, шефицом ископавања на којим је гробни натпис и нађен, дали су, с циљем да овај натпис представе научној и широј јавности, чланак сачињен од низа – како научнику, тако и лаику – зачуђујућих ствари, скоро једино језичке и палеографске, мањим делом и (спекулативно)историјске природе, и ја ћу на њих у овом научном и идејном осврту на чланак таксативно одговорити.

Поменути хрватски научници кажу да је овај натпис много млађи, још из XII в., плус у њему проналазе низ наводних елемената азбуке презетих из латинице и глагољице, попут ‘латиничког’,⁴ а заправо (још од Климента и Наума) пореклом грчкога *и*, „јоте” – I (Tentor 1932: 148), затим читања *ǰ сѣтовъ* „букв. 4 синова” (по (рекцијском) моделу *5 и више* + *ѣн. мн.*) као „пет синова”, с бројном вредношћу слова *g* „5” као у глагољици,⁵ напосто не успевши да прочитају добро *θ сѣтовъ* „девет синова”,⁶

⁴ Стручно се каже *лаџинички* (РМС 3: 170), а не *лаџинични*.

⁵ На страну ове глагољско-ћириличке странпутице, увидом у збирку свих досада откривених ћириличких натписа средњовековне Босне, ја проналазим само и једино *ǰ* са својом стандардном бројном вредношћу (у ћирилици) „4”: *ѣосѣви(ше) •g• сѣти* [postaviše četire sinī] „подигоше (његова) четири сина” (Kardaš 2014: 49). Иста је ствар и у ћириличким повељама јер увидом у збирку свих досада познатих ћириличких повеља средњовековне Босне, ја проналазим такође само и једино *ǰ* „4”, од којих, као очевидне примере, наводим: *•g• епѣлсѣи* [četirmi jevanđelisti] „од четири јеванђелиста”, *•g• изабрѣпѣи* [četirmi izabranimi] „од четири богоизабрана (јеванђелиста)”, *вѣ •g• ѣвангелѣсѣѣ* [va četiri jevanđeliste] „у четири јеванђелиста”, *•g• Воловић* [četiri] Volović „под 4) (село) Воловић”, *•g•ми еванѣгелѣсѣи* [četirmi jevanđelisti] „од четири јеванђелиста”, *•g•ми еванѣѣли* [četirmi jevanjelji] „од (сва) 4 јеванђеља”, *•g•ми еванѣѣлсѣи* [četirmi jevanđelisti] „од четири јеванђелиста”, *ǰ•ми еванѣѣлѣсѣѣ* [četirmi jevanđeliste] „од четири јеванђелисте”, *•g• изабрѣпѣи* [četirmi izabranimi] „од четири богоизабрана (јеванђелиста)” (Nakaš 2011: 462, 463, 465).

⁶ Наиме, у гробном натпису попа Тџходрага имамо четири слова *g* (једно у горњем, три у доњем реду) те једно слово *θ* под титлом, с бројном вредношћу „9”. Премда ова два ћириличка слова јесу визуелно веома слична, она се ипак разликују по два елемента – *g* (Д) има Λ изнад црте („поднице”), а *θ* (Θ) има 0 изнад црте („пречкице”), док, *θ* (Θ) има и ужу горњу (украсну) цртицу, видети:

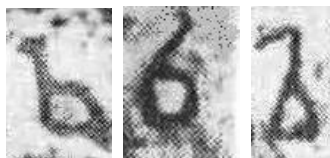

Четири *g* (Д) и једно *θ* (Θ) у гробном натпису попа Тџходрага
(фото: З. Алајбер [Marić i dr. 2007: 10])

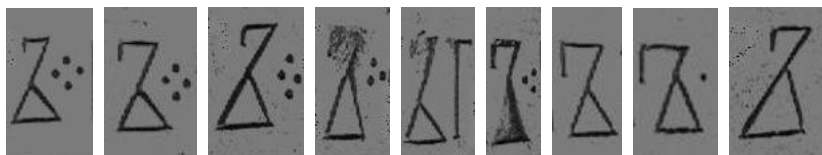
затим писања само њ („дебелога јер”) у свим позицијама, као у глагољници, а заправо ретке, али присутне правописне појаве XIV и XV в., која се види и на натпису такође попа, Вучкосава из Паника код Билеће, из 1474,⁷ док, облик овог слова јесте „установно” (штампано) косо/укошено њ, које се као такво пише до почетка XV в. (Томовић 1974: 24; Vego III 1964: 16, 17 (□ϣν[ϢϢ°]СА□А)), а најпосле и „обрнутога е” – Э, које јесте глагољског⁸ порекла, али нипошто није из глагољнице преузето као (стандардно) слово азбуке, него је ту реч о повременим случајевима да (обично слична) глагољска и ћириличка слова заврше усред писаног текста/натписа записана на оном другом писму, нпр. усред ћирилице глагољско „обрнуто е”, ѿ (на Хумачком натпису/Хумачкој плочи) и ѧ (у ћириличком запису у (глагољском) Синајском требнику/евхологиону), односно, усред глагољнице ћири-

Да није у та времена било необично имати велики број синова, упоредити исто тако гробне натписе – из Снежнице код Зворника (XV в.), где оцу, Весеоку Голубовићу, споменик поставља *седамъ синовъ* [sedam sinov] „седам синова”, и из Лединца код Лиштице/Широког Бри(је)га близу Мостара (XV в.), где родитељима, Марку и Дивни Петровић(има), споменик поставља *осамъ синова* [osam sinova] „осам синова” (Kardaš 2014: 180, 237).

⁷ Видети:

Писање само ѡ („дебелога јер”) у свим позицијама у гробном натпису попа Вучкосава из Паника код Билеће из 1474. (Vego III 1964: 16)

Писање само ѡ („дебелога јер”) у свим позицијама у гробном натпису попа Тѣходрага из Лиштанѡ код Ливна оквирно из XIV в. (фото: З. Алајбер [Marić i dr. 2007: 10]).

⁸ Може се стручно рећи и *глагољски* и *глагољички*, без разлике. Застарело је рећи *глагољски* и *глагољички* према данас застарелом синониму *глагољска* (РСЈ 2011: 186; РСАНУ III: 302). У хрватском српском (тј. српском који користе Хрвати од Бечкога договора 1850. г., а који се код њих изван реалитета зове ‘хрватским’) јавља се и облик *глагољички*, али њега сматрам такође застарелим.

лично ϕ и ψ (у писаним споменицима) (Vego I 1962: 30, 31; Ђорђевић 1990: 37, 71). Заправо, аутори чланка понављају давно изнесене научно промашене опсервације Трухелкине (Truhelka 1889: 68, 70), а колико је сâм Трухелка био вичан тумачењу палеографскога и епиграфског развитка ћириличких слова види се из тога кад за два средњовековна облика слова k у БиХ $|c$ и $(c$ каже: „Ne bih umio da protumačim kako su ti znakovi postali. Jedan od znakova za k biće iskvaren grčki oblik, dočim je drugi, po svoјj prilici, složen od dva latinska [slova k ,] CC ” (Truhelka 1889: 70), а оба су заправо настала развитком из ћириличког k , на следећи начин: $k > |k > |c > |c, cc > (c$ (Ђорђевић 1990: 123); он не зна да протумачи ни постанак „квадратног v ” – \square (Truhelka 1889: 70), које је, иначе, постало развитком: $V > \beta > \{ > \square$ (Ђорђевић 1990: 119, 120). И не само ово, него аутори чланка иду и корак даље од Трухелкиног исфабрикованог појма и назива ‘босанчица’ те кажу – на основу уверења о постојању наводних елемената азбуке преузетих из (претпостављено католичке и аутоматски хрватске)⁹ латинице и (претпо-

⁹ Однос апсолутне једнакости (појмова) *каџолички* = *хрвајшки*, односно *каџолик* = *Хрвајш* улази на велика врата у историју и свест Хрватске тек од десничарског, језуитског, клерикалног „Свехрватског католичког конгреса” 1900. г. у Загребу, на ком је надбискуп Јосип Штетлер (Städler) изјавио, праћен бурама одушевљења: „Mi smo Hrvati i katolici, i to hoćemo da budemo. I zato se sastadosmo, da to pred cijelim svijetom izjavimo...”, а на банкету после конгреса, гроф Емил-Милан Кулмер (Kulmer) рекао је, праћен бурним повлађивањима: „Bio sam uvjeren, narodu našemu nema spasa, dok se ne okupi oko načela Crkve katoličke, dok se ne okupi pod jednim geslom – *Branimo svetu vjeru hrvatsku!* jer ja, kao Hrvat, identificiram katolištvo s hrvatstvom. Sačuvaj, hrvatski narode, ovu podlogu... Samo u katoličkoј vjeri лежи могуће остварење народа хрватскога.”, а потоњи надбискуп, Иван-Евангелиста Шарић, назвао је те и такве закључке овога конгреса „*нашим клерикалним програмом за нови, XX век*”, док је цео тај конгрес и његове закључке хрватски интелектуалац и политичар Антун-Анте Радић назвао *џојовским сабором*, а хрватска напредна омладина, у својој брошури „Пораз и славе” 1902. г., назвала је овај конгрес и његове идеје и закључке *жалосном комедијом џојовичкој клерикализма*, прецизирајући: „Spoјivši na silu poјam ne vјere, ne kršćanstva, nego baš poјam *katoličke crkvene organizacije* s poјmom *hrvatstva*, htјela se [– како кажу –] spasiti ona Hrvatska koja broјi velik dio žitelјstva hrvatske narodnosti, no ne i vјere, ona Hrvatska kojoj ti isti ljudi hoće da pripoje Bosnu, da joj privedu [– како кажу –] elemenat muslimanski, da pohrvate [– како кажу –] elemenat pravoslavni.” (Novak 1989: 9–11). У том смислу, пројектовање идеја и закључака великохрватског шовинистичког клерикализма XIX и XX в., те „Свехрватског католичког конгреса” 1900. г., на једно потпуно другачије стање ствари у средњем веку представља сиљење стварности, историје и чињеница. А као доказ да ни 1900. г., па ни између два светска рата или, пак, после Другог, па чак ни дан-данас *шџокавац/србофони каџолик* није апсолутно једнако *Хрвајш*, ја наводим, поред горепомнутих Колендића и Решетара, и нашег нобеловца Ивана-Ива Андрића који је био такође Србин католик, и академик САНУ, а у оквиру једног савременог истраживања Срба друге вере, које се тренутно врши и има за циљ да стигне до узорка од 1000 људи, те да пресек савременог стања, информатор Томислав Југовић (рођ. 1953, Војводина) каже да је Југословен/Војвођанин српског порекла, а кад би требало

стављено апсолутно само хрватске)¹⁰ глагољице – да је овај гробни натпис

најпрецизније да се изјасни, Србин, тј. „Србин католик”, говори српски и мађарски, матерњи му је језик српски, католик и слави католички Божић и католички Ускрс, неће да узме хрватско држављанство ни пасош, гласа за српске партије, отворено се изјашњава и говори о свом пореклу, негативно гледа на кроатизацију Шокаца и Буњеваца, једна ћерка му је Српкиња католикиња, а друга Мађарица српског порекла, католикиња; отац му се родио у Хрватској, био Хрват српског порекла, говорио ‘хрватски’, тј. српски, био номинално католик, али је славио католичке верске празнике, није хтео да узме хрватско држављанство ни пасош, гласао је за српске партије, и пренео је сину породичну традицију да су српског порекла, да су се као Срби православци доселили из БиХ у Хрватску (а прапореклом су са КиМ), те су им онда у Хрватској прве две жене биле Српкиње православке, а после кроз 7–8 генерација католикиње, тј. [– сматра се тако –] Хрватице (Информатор 1).

¹⁰ Наиме, постоје два основна типа глагољице – *обла* и *угласта*. *Обла* (палеографски гледано, заправо полуобла, *обла* и *обло-угласта*) глагољица јесте најстарије, општесловенско писмо (старије од ћирилице), које су створили Ћирило и Методије. Она се користила широм словенског света: у Чешкој, Моравској и Панонији (Прашки одломци, Кијевски мисал/Кијевски листићи), у Хрватској (Бечки листићи, Клоцов зборник, Башчанска плоча), у (Вардарској) Македонији/„јужној Старој Србији” (Асеманијево јеванђеље, Зографско јеванђеље, Охридско јеванђеље, Синајски псалтир, Синајски требник/евхологион, Рилски/Македонски одломци), у БиХ или Црној Гори/„Зети” код православца (Михановићев одломак (Апостола), Маријанско јеванђеље, Гршковићев одломак (Дела апостолских из Маријанског јеванђеља)), те у БиХ – по налазу говорећи – код хришћана неодређено (натпис (вероватно) из старе цркве у Кијевцима код Бос. Градишке), а пошто се – не једино, него – највише писала у (Вардарској) Македонији/„јужној Старој Србији” која је била под тадашњом царевином Бугарском, зове се обично *македонском/бујарском глагољицом* (премда би је онда требало звати *српском!*) А угласта глагољица која се појављује у XII в., користила се код („правих”) Хрвата чакаваца (католика) у континенталној (старој) Хрватској, Истри и Далмацији као хрватско национално писмо (Љубљански одломак (бревијара)/хомилијар, „Живот Свете Текле”), али и ван Хрватске, у БиХ (гробни натпис на плочи из Слатине код Бањалуке/Бање Луке), то јест у БиХ код католика, православца и јеретичких „крстјана” (Сплитски фрагмент мисала, Фојнички глагољски фрагмент бревијара, Глагољски запис у (ћириличком) Чајничком јеванђељу (Павла Радиновића), Глагољски запис у (ћириличком) рукопису Апостола бр. 55 САНУ, Глагољски запис у (ћириличком) Радосављевом зборнику/Рукопису крстјанина Радослава), односно, у БиХ – по налазу говорећи – код хришћана неодређено (гробни натпис на плочи са средњовековне некрополе с црквом у Колунићу код Бос. Петровца близу Дрвара, фрагменти гробног натписа са средњовековне некрополе на месту ранохришћанске базилике у Градцу код Посушја близу Имотског), а пошто се – не једино, него – највише писала у Хрватској, зове се обично *хрватском глагољицом* (премда нипошто није искључиво хрватска!) (Tentor 1932: 126–131; Ђорђевић 1990: 42, 43; Venac i dr. 1966: 554; Vego IV 1970: 81, 94, 95, 98, 99; Hahn 1974: 20, 53; Šimić 2008: 137, 138; Oreč 1996: 128–140).

А етничка припадност уз *облу* или *угласту глагољицу*? – Може се одредити само према језичким зонама које се сигурно могу повезати са етникумом, нпр. угласта (и можда *обла*) глагољица јеретичких „крстјана” у средњовековној Босни одређује се као део икавског старосрпског (говорног) језика, који је именован као језик повеље босанског владара и назначен као главни језик комуникације свих у држави под његовом

vikaru kon vikara, i vsoj bratji fratrom svete Crkve katoličanske vire rimske, reda Svetoga Franciška, da... oni čuvaju i obaruju u vsem tom, zakonom Crkovnim... da je klet i proklet Gospodinom Bogom živim, Otcem i Sinom i Duhom svetim, Trojicom jedinosuštom, nerazdilimom, i svetom, prečistom Divom Marijom, materju Jego, i četirmi jevanđelisti, i dvanaestma apostoloma, i o izabranimi i vsimi svetimi odvika, Bogu ugodivšimi, i da je pričesnik k Ijudi 'skariockomu koji proda Sina Božija za tri deseti srebrnikov, i pridružen k onim koji varijahu: „Propni, propni!“ – Krv Jego na njih, i na čedih jih!], tj. „ ... предасмо (повелу на чување)... на руке господину викару Жвану, па (онда) сваком (следећем) викару након тог викара, те целој братији фратрима реда Светог Фрање (Асишког) свете Цркве католичке римокатоличке вероисповести, да... (повелу) чувају и старају се за све (што је у повељи написано), (а) сходно правилима Цркве (римокатоличке)... да је клет и проклет од Господа Бога живога, Оца и Сина и Светога Духа, од (ове) Тројице јединосушне и нераздељиве, и од свете, пречисте Деве Марије, мајке Божије, и четири јеванђелиста и дванаест апостолâ, и од богоизабраних (јеванђелиста) па (све до) свих светаца одвајкада, што Богу омиљеше, и нек' буде (тај, онда, у вечноме паклу) заједно с Јудом Искариотским који продаде Сина Божјег за 30 сребрњакâ, и заједно с онима што (тада) викаху; 'Разапни (га), разапни!' – Крв Његова на њих, и на децу њихову!“ Војвода Јурај Војсалић у овој истој повељи каже како су четворица њему подређени великаша којима повељу и издаје, плус сви други (подређени му великаши) – те тако и он сâм! – *У дрѣжанью или Срѣблинѣ или Влахѣ* [u držan:ju ili Srblijinu ili Vlahu], „у власти или над (србофоним) Србима или над (романофоним) 'Власима' ((балканским) Романима)“, што онда по (унутрашњој) логици, и судећи по старосрпском језику ове повеље, хоће рећи да је војвода Јурај Војсалић – (србофони) Србин, а, видесмо горе, такође и католик. То да је војвода Јурај Војсалић Србин потврђује се и повељом босанског краља Стипана/Стјепана Остојића из 1419. у Звечају, при чијем се почетку каже да је он *краљ Срба Босне и Поморја*, а у повељи се помиње (међу осталим подређеним великашима) и из „*Доњих крајева*“ (тад још) *кнез Јурај Војсалић, са (својом) браћом* (Nakaš 2011: 76, 77, 97, 98). Из свега изложеног следи да је апсолутно повезивање угласте (и можда обле) глагољице католика у средњовековној Босни са хрватством и Хрватима – параисторијско и паранаучно. Тако гробни натпис „дијака“ (писара) Луке угластом глагољицом из 1368, на фрагменту капитела средњовековне гробнице, с локалитета „Гробље Св. Иве“ у Ливну, тај „prvi otkriveni glagoljski spomenik na livanjskom području“ (Vrdoljak 2003: 241, 242) можемо из угла суве науке сматрати једино једним од српских глагољских натписа на (икавском) старосрпском (говорном) језику.

њ љ џ њ љ
 љ љ љ љ
 љ љ љ љ
 љ љ
 љ љ
 љ љ
 љ љ

Гробни натпис „дијака“ (писара) Луке угластом глагољицом 1368, из Ливна (Vrdoljak 2003: 242)

Он, транслитерован с глагољице, прочитан, те преведен, гласи: *A se / pi/sa Lu/ka di/ak 13/6/8.* [A se piša Luka dijak (u lito) tisuća/tisućno tri sta šest des(e)t i osmo], „Писао ‘дијак’ Лука г. 1368.” Будући да је локалитет „Гробље Св. Иве” у Ливну заправо средњовековни фрањевачки самостан Св. Ивана Крститеља с пратећом некрополом за братију у (унутрашњем) дворишту самостана, скоро је па сигурно да је „дијак” Лука био „дијак” (писар) у овоме самостану (Vrdoljak 2003: 239, 240, 242).

Исто, онда, важи и за Ливањски глагољски фрагмент брeвијара, на угластој глагољци, са краја XIV в., који је пронађен у Фрањевачком самостану у Ливну (изнова искоришћен као омот новије књиге) (Šimić 2008: 137) – из угла суве науке ми га можемо сматрати једино једним од фрагмената српских глагољских кодекса на српскословенском (књижевном) језику, и то с елементима (икавског) старосрпског (говорног) језика.

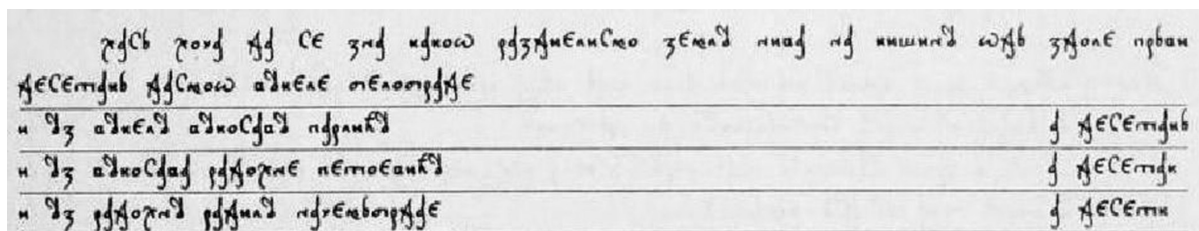
Из Ливањског глагољског фрагмента брeвијара,
на угластој глагољци, са краја XIV в.
(Šimić 2008: 182).

Одломак, транслитерован с глагољице, прочитан, те преведен, гласи: *Otpusti že tri m(u) ži, si o(tveka)ti Iob- / u, togo r(a)di ěk(o) pr(a)v(ь)dnъ v(i)diše se imъ; i ě- / rostiju prog(něva) se El[ě]u, s(i)nъ Barahie- / lъ Buzitъ, ot roda Ravi. I progn(ě)v(a) se / prot(ivu) Iobu togo r(a)di prav(ь)dnъ se r(e)če, / pr[ě]d (B(ogo)mъ). I na tri priēt(e)li ego progn(ě)v- / a se, zane ne obrětu otv(e)kaniě iskuš- / [ena...]* [Otpusti že tri muži si otvećati Job- / u, togo radi jako pravědan viđiše se jim; i ja- / rostiju progniva se Jeliju, sin Barahije- / lj Buziĉ, ot roda Ravi (Aramova). I progniva se / protivu Jobu togo radi pravědan se reĉe, / prid Bogom. I na tri prijatelji jeho progniv- / a se zanje ne obritu otvećanija iskuš- / [ena...]], тј. „Прекиде (Јелијуј ову) тројицу, да то (више не) одговарају Јову, (а) услед тога што је (Јов) у њиховим (очима) био праведник Божји; па се (зато) љуто (‘љутњом’) (на њих) разљути Јелијуј, син Вузита/ Вузићанина Варахила (‘Вузитов Варахилов’), из породице Арамове. Разљути се (Јелијуј тад и) на Јова због тога што (Јов) себе описа као праведника Божјег, (и то) пред (лицем) Божјим. А на (ова) три његова пријатеља разљутио се (Јелијуј) јер они не дадоше (ваљан) одговор на питања (што им је поставио Јов) ког је (лично Ђаво) на кушњу ставио (‘кушанога’)...” (Šimić 2008: 174). Надаље, сматрам да се овај Ливањски глагољски фрагмент брeвијара – исто као горепоменути гробни глагољски натпис из Ливна и његов писац,

исписан некаквом ‘хрватском ћирилицом’ којом су се, наводно, католички попови глагољаша-Хрвати у Ливну (и шире у БиХ), а и у Далмацији, служили у свакодневном животу, док су се на миси и молитви служили глагољашом, наводећи притом, као додатни доказ, да постоји сачуван и један гробни натпис из Ливна на глагољаци (в. нап. 10) (дакле, на гробу би служили мису, и молили се (?)). А ово све обликује закључак тако да је онај ко у том гробу под тим натписом лежи – католик и аутоматски Хрват, односно – апсолутно и само Хрват, и, очекивано, католички поп-глагољаш. Притом, та њихова некаква ‘хрватска ћирилица’ у БиХ и Далмацији била је звана *српским/илирским њисмом* (итал. *carattere Illirico*, у преводу на срп. *слопа српска 1611*), и чак је и сâм папа Грегорио (Гргур) XIII зове *српским њисмом* (итал. *carattere Serviano 1582*). А и у оближњем Дубровнику, где је апсолутно исто изгледала,¹¹ била је исто тако звана *српским*

„дијак” (писар) Лука – скоро сигурно може повезати са средњовековним фрањевачким самостаном Св. Ивана Крститеља у Ливну.

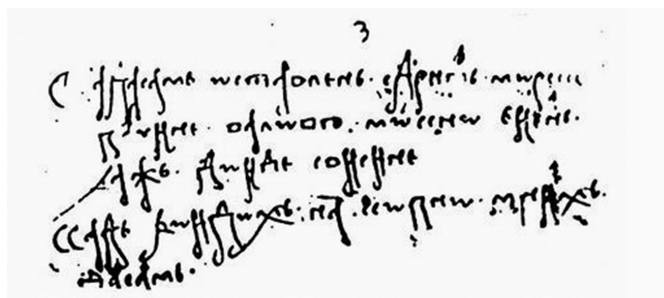
¹¹ Упоредити:

Из „Пописа земаља царскога/султанскога хаса у Фочи”,
писаног у „Хочи” (Фочи) око 1500.
(Truhelka 1915: VI)

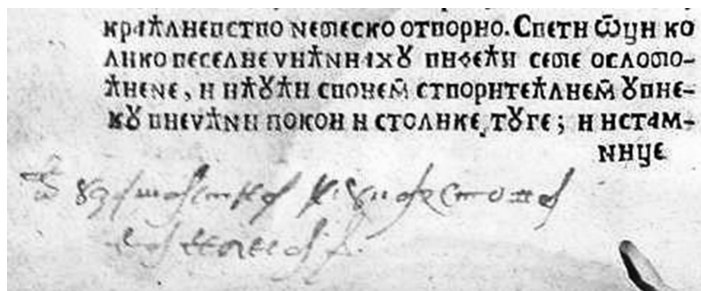
Одломак, преписан, прочитан, те преведен, гласи: *ХаСь ‘Хоча’ – да Сь₃ на какоу ра₃ иџлиСмо₃ зџмлџ ни□а: на Кишинџ ѡ њ₃ олџ ѡрџи / дџСџџа₃кџ дџСмоџ – □џкџлџ БџлоБра₃џ, / џ₃ □џкџлџ – □џкоСа□џ Парлиџ џ дџСџџа₃кџ, / џ₃ □џкоСа□а – Ра₃о₃нџ Пџџоџџиџ џ дџСџџа₃кџ, / џ₃ Ра₃о₃нџ – Ра₃илџ, на чџџџ Бр₃џ џ, дџСџџа₃кџ] к... [Нас ‘Ноџа’ – да се зна како раздijelismo земљу њива: на Kišinu odzdoле први / desetак dasmo – Vukele Belobrade, / uz Vukelu – Vukosavu Parliču један desetак, / uz Vukosava – Radohne Petojeviću један desetак, / uz Radohnu – Radilu, на џџџџ бр₃џ је, један desetак...], тј. „(Царски/Султанов) хас ‘Хоча’ – да се зна како смо (међу собом) разделили земљу под њивама: прво смо (?) у правцу (?) Кишине, с доње стране, (једну њиву, на коју се плаћа) десетина доделили – Вукели Белобради, (одмах) поред Вукеле (доделили смо) – Вукосаву Парлићу једну (њиву, на коју се плаћа) десетина, (одмах) поред Вукосава (доделили смо) – Радохни Петојевићу једну (њиву, на коју се плаћа) десетина, (одмах) поред Радохне (доделили смо) – Радилу, на ком год (делу) брда била, једну (њиву, на коју се плаћа) десетина...”*

иисмом (лат. *littera Serviana* 1511, *litterae Servianae* 1582, *alphabetum Servianum* 1591, лат. *character Servianus* 1606, 1611, 1612, 1613), односно срѣ-

Најстарији поетски запис у Дубровнику, 1421. Цѣн(к)а Калић(евић)а, царинског нотара, на белом листу „Статута царинарнице” (DADU: *Statut Carinarnice/Liber statutorum Doane 1421*)

Он, преписан, прочитан, те преведен, гласи: Са_да самъ ѿста_влѣнь с_ридѣ морскѣ / п_рѣч_ине, ѿ алѡ_ию мѡктѡ б_иенъ; / да_ж’в_д ѡде с_ине. / Ка_д’в_д ѡидѡхъ на_к ѡп_рѡ, м_нихъ / да самъ... [Sada sam ostavljen srid morske ručine, valovju moćno b’jen; daž’ dojde s visine. Kad dojdoh na korpo, mnih da sam...], тј. „Сад сам (ево) остављен (сâм) посред морске пучине, таласима бијен баш; (а) и киша (на све то) пристиже с (небеских) висина. Кад (напослетку) стигох на копно, помислих да сам...”

Из катехизиса за босанскохерцеговачке католике, штампаног 1611, „Наука крстјанског за народ словински” фра-Матија Дивковића, са писаним записом испод штампаног текста (Дивковић 1611 [1], 65)

Извадак, преписан, прочитан, те преведен, гласи: ... С_вѣтѣи ѡци[,] ко[-] / лико ѿсе-
лие вићниахъ ѿидѣши себе ослобо- / ѡиене, и иѣ_жи с_воимъ с_вѡпоришѣ_лиѣмъ ѿ_пие-
/ кѣ [,] ѿиенѣни ѡкои [ис ѡ]олике ѡ_жи_е[,] и [ис ѡ]ам- / нице... // ѡ_жашаС_вѣИа
Ис_хр_стѡ_иа На НеБеса † [... Sveti otcī, koliko veselije činjahu videći sebe oslobođene,
i iđuci svojem Stvoritelj[u] uvijeku, vječni pokoj is_тolike tuge, i is_тamnice... ; Ot uzašasti-
ja Isukrstova na Nebesa], тј. „ ... Колико су свети оци радосније делали доживљавајући
себе ослобођенима, још док су на путу свом Створитељу (до) у Вечност, (доживљавају-
ћи) вечни спокој од силне туге (овога живота), и (то јер бежаху ослобођени) из тамнице
[Лимба]... ; О ускрснућу/васкрсењу Исукрста/Исукрста на Небеса”.

ским или илирским писмом (лат. *character Servianus sive Illyricus* 1618) (Дивковић 1611 II: 2, 3; Trstenjak 2014: 347, 349; Ивић 1991: 207–223; Колендић 1964: 72) и та је иста ћирилица – да ли, онда, као то ‘stargo hrvatsko pismo, od XI do XVIII stoljeća’? – апсолутно била забрањена у целој НДХ, у том (по речима Степинца 1941. г.) остварењу за хрватски народ „davno sanjanog i željkovanog ideala”, и то тек 15 дана након њезине успоставе, одредбом поглавника Павелића бр. XXV–33–Z/1941, па спроведена у дело „provedбеном” наредбом МУП НДХ министра УП Артуковића бр. 34–Z/1941, уз речи: „Zabranjena je svaka upotreba ćirilice na cijelom području NDH... naređujem da se na cijelom području NDH odmah obustavi svaka upotreba ćirilice u javnom i privatnom životu...”, што је све и објављено у „Народним новинама” од 25. 4. 1941. (Damjanović 2014: 23; Stepinac 1941: 3; Dedić 1987: 150, 151). Уза све ово, досад изнето, у XIV в. сви босански краљеви и краљице, почев од Твртка I па надаље (све до самога краја средњовековне Босне) титулишу себе у интитулацијама својих повеља као *краљеве/краљице Срба* Босне, Поморја, „Западних крајева”/Завршја (а Ливно с околином је било у Завршју!), Захумља, „Доњих крајева”, Усоре, Соли и Подриња (са дужим или краћим списком, свеједно): Стефан¹² Твртко I 1378. (двапут), 1380. и 1382. (двапут), Штипан/Стефан/Стефан Дабиша 1392. и 1395. (двапут), краљица Јелина/Јелена 1397, Штипан/Степан/Стефан Остоја 1398, 1399. (трипут) и 1400, а тек ће у XV в. на овај списак додати и (отпре освојену) Далмацију па ће (уз горње да су *краљеви Срба*), уз свако помињање (у интитулацијама) да су *краљеви Далмације*, додавати напомену *иј. Хрваиѿ* (јер их је *ијад* од целе државе Босне – једино тамо у маси и било),¹³ а уместо *краљ Далмације* стоји, по једном, и *краљ Хрваиѿ Далмације*, односно *краљ (обласи) Хрваиѿ*: Штепан/Штефан/Стефан Томаш Остојић 1444, 1446. и 1451, Штипан/Степан/Штефан Степан Томашевић 1461. (Накаш 2011: 42–47, 54, 56–58, 61–64, 67, 109, 110, 112, 116, 118, 124, 125, 127, 128; Ђирковић 1964: 162). И не само то да овде поменута повеља босанског краља Штипана/Степана/Стефана Остоје из 1400. у „Сутисци” (Краљевој Сутјесци) каже на свом почетку да је *Стииѿанъ Остоја... краљ Срѿблѿмъ Босни и Прѿморю, Хѿмски зѿмли, Долнимъ краѿемъ, зѿпаднимъ стѿрапамъ, ѿсорѿ и Соли и Подрѿпю и къ*

¹² Титуларна имена босанских краљева доносим у оним облицима у којима се у повељама јављају, стављајући – природно – на прво место икавски облик имена.

¹³ Напомињем да је од, *данас* у склопу БиХ и штокавских, а *некада* чакавских, Цазинске крајине, Бихаћа и личке (планине) Пљешевце, *изворно* насељених („правим”) Хрватима чакавцима (в. нап. 15) – у склопу средњовековне Босне био једино источни део личке (планине) Пљешевце (Ресо 1980: 163; Ђирковић 1964: 162). Стога је („правих”) Хрвата чакаваца под влашћу средњовековне Босне било у маси једино у Далмацији, што се, онда, и очитује у повељама босанских владара.

шомѸ [Stipan Ostoja... kralj Srbijem Bosni i Primorju, Humsci zemlji, Dolnjim krajem, Zapadnim stranam, Usori i Soli i Podrin:ju i k tomu], тј. да је „Стипан Остоја краљ Срба Босне и Поморја, потом Захумља, ‘Доњих крајева’, ‘Западних крајева’/Завршја (а Ливно с околином је било у Завршју!), Усоре и Соли, (као) и Подриња итд.”, него и у средњем делу повеле краљ Стипан/Степан/Стефан Остоја експлицитно помиње „Хливно” (Ливно), такође и редом села у околини Ливна, које све – не само по томе што су били у Завршју, већ што су и додатно поименце поменути – можемо одредити као део српског етникума, тј. као град и редом села у његовој околини насељене Србима: ... Ѹ Хливно... [... u Hlívno...], тј. „ ... у ‘Хливно’ (Ливно)...” и ... Ѹ Хливни... [... u Hlívni...], тј. „ ... у ‘Хливну’ (Ливну)...”, ... Ѹ хливанскои Врѣховини и Ѹ жѸѸи, Ѹоуапши одъ _завода до Врѣховине, _Ѹо ѸрисѸои ГрадѸ бисѸриѸкомѸ... [... u hlivanjskoj Vrhovini i u župi, роѸанѸи од Zavoda до Vrhovine, што пристоји Gradu bistrіѸкому...], тј. „ ... на <данас непознатом топониму> Врховини у ‘Хливну’ (Ливну), (као) и у жупи (Ливно), почев од ‘Завода’ (Завођанâ) све до <данас непознатог топонима> Врховине, која је уз Бистрички град/Стари град-Ливно...”, ... Хливно и ГрадѸ бисѸрѸѸки, одъ _завода Ѹоуапше, до Врѣховине... [... Hlívno i Grad bistrіѸѸki, од Zavoda роѸанѸе, до Vrhovine...], тј. „ ... ‘Хливно’ (Ливно) и Бистрички град/Стари град-Ливно, почев од ‘Завода’ (Завођанâ), (па) све до <данас непознатог топонима> Врховине...”, ... ГрадѸ хливански... са всом жѸѸиомъ... Ѹоуапше _здоле одъ _завода [... Grad hlivanjski... sa vsom župom... роѸанѸе zdole од Zavoda...], тј. „ ... град ‘Хливно’ (Ливно)... са целокупном жупом (Ливно)... почев одоздо од ‘Завода’ (Завођанâ)...” и ... всѸ ВрѣховинѸ хливанскѸ... [... vsu Vrhovinu hlivanjsku...], тј. „ ... сву Врховину <данас непознати топоним> у ‘Хливну’ (Ливну)”, ... осидници хливански... [... osidnici hlivanjski...], тј. „ ... локални становници ‘Хливна’ (Ливна)...”, ... одъ БисѸрѸѸце... [... од Bistrice...], тј. „ ... из <данас непознатог> (предела) Бистрица...”, ... _зБисѸриѸце... [... z/s Bistrice...], тј. „ ... из <данас непознатог> (села) Бистрица <које је било на вису>...” и ... Ѹ БисѸриѸци... [... u BistrіѸci...], тј. „ ... у <данас непознатом> (селу) Бистрица...”, ... одъ ВрѸдовъ... [... од Vrdov...], тј. „ ... из (предела) ‘Врд(ов)и’ ((?) <топоним у планини Круг, више села Поточани> Варда) [+ Vrdо], такође бившег имена <у мн.> Врде...” и ... Ѹ имѸ (?) ВрѸдабъ... [... u ime (?) Vrdab...], тј. „ ... (село) по имену (?) ‘Врдаб’ ((?) <топоним у планини Круг, више села Поточани> Варда) (?) [+ Vrdо], (?) такође бившег имена <у мн.> Врде...”, ... _зДоброѸа... [... z/s Dobroga...], тј. „ ... из (села) Добро <које је било и јесте на вису>...”, ... и _зѸ Мишъ... [... iz Miš’...], тј. „ ... из (села) Миши, (?) такође бившег имена (?) <у мн.> Мишани/(?)Мишане [+ МиѸан, (?) Mesan]...”, ... и _зѸ ВажерѸцъ... [... iz Važerac’...], тј. „ ... из (села) ‘Важерци’ <у мн.> Вржерала, такође бившег имена (?) Вражен-Рала/(?)Вражен-Раља [+ Vražen-Ralja]...”, ... и _зѸ абрѸдиѸа... [... iz Zabdija...], тј. „ ... из <данас непо-

знатог (села) Забрђе, (?) такође бившег имена (?) Забрдо [+ *Zabrada*]...”, ... *и₃в* Орврџсь... [... iz Orvus'...], тј. „ ... из (села) ‘Орруси’ (Оргуз, такође бившег имена Оргос)...”, ... *з* Гребаци... [... z/s Grebac'...], тј. „ ... из <данас непознатог (села) Грѣпци <које је било на вису; ген. мн. Грѣпаца>...”, ... *и₃в* Каблић... [... iz Kablić'...], тј. „ ... из (села) Каблићи, такође бившег имена Каблић...”, ... *з* Врбовика... [... z/s Vrbovika...], тј. „ ... из <данас непознатог (села) Врбовик, (?) такође бившег имена (?) <у мн.> Врбљани/(?) Врбљане или Врбница <које је било на вису>...”, ... *џ* аторџах... [... u Zagoričah...], тј. „ ... у (селу) <у мн.> Загориче (Загоричани)...”, ... *џ* Тџрах... [... u Turah/Turah...], тј. „ ... у <данас непознатом (селу) <у мн.> Тур(ј) е...”, ... *џ* Смрџах... [... u Smrčah...], тј. „ ... у (селу) <у мн.> ‘Смрче’ (Смрчани, такође бившег имена Смрчани [+ *Ism[r]ječani*]”, ... *џ* Трџбицих... [... u Trubićih...], тј. „ ... у (селу) ‘Трубићи’ (Трибић), ... *џ* Врџцих... [... u Vrtcih...], тј. „ ... у <данас непознатом (селу) Врци <ген. мн. Вртаца>, ... *џ* Кокосје-Глав’цих... [... u Kokošje-Glav'cih...], тј. „ ... у <данас непознатом (селу) Кокосје-Глав(и)це, ... *џ* Окџлицих... [... u Okuzlićih...], тј. „ ... у <данас непознатом (селу) Окузлићи, ... (џ *име*) Лишћане... [... u ime Liščane...], тј. „ ... (село) по имену ‘Лишћане’ (Лиштани, (?) такође бившег имена (?) Лиштњане [+ *I[li]stnjane*]...”, ... (џ *име*) *з*абџков’не... [... u ime Zabukov'ne...], тј. „ ... <данас непознато (село) по имену <у мн.> Забуков(и)не...”, ... (џ *име*) Санковиће... [... u ime Sankoviće...], тј. „ ... (село) по имену ‘Санковићи’ (Сајковић, такође бившег имена Санковић)...”, ... (џ *име*) (?) Мљпџне... [... u ime (?) Mljnine...], тј. „ ... <данас непознато (село) по имену (?) <у мн.> Млнине...”, ... (џ *име*) (?) Рџбне... [... u ime (?) Rujbne...], тј. „ ... <данас непознато (село) по имену (?) <мн.> ‘Ружбне’ ((?) Ружани)”, ... (џ *име*) Лџ’ниће... [... u ime Luč'niće...], тј. „ ... (село) по имену ‘Луч(и)нићи’ (Луснић, такође бившег имена Лучинић)”, ... (џ *име*) Чиховиће... [... u ime Čihoviće...], тј. „ ... <данас непознато (село) по имену <у мн.> Чиховићи”. Такође у средњем делу повеље, краљ Стипан/Степан/Стефан Остоја помиње и побраја актере повеље, које по етничком одређењу на почетку ове повеље можемо одредити – као Србе, и међу њима проналазимо следећа презимена или патрониме: Гајичић (< Гајица „отприлике исто што и Гаја”), Гаљой/*Гаљуи (< надимак „гаљуп” (варалица, *врдалама) < итал. *gaglioffo*), Клашићи ((?) < *Кљашћић < надимак „*кљашта” (кљаст, сакат) < трпни придев „кљаштен” (учињен кљастим, осакаћен)), Мрашиновић (< *Мрашин „исто што и Маршин, односно Мраша”), Сучечић ((?) < *Сунвиченчић < балк. ром. **Šin-Vičenč(u)* „Св. Винцент”), Ушихирчић ((?) < *Ушихнимирчић < *Ушихнимир(а)и „одмиља за *Ушихнимир”), Војихнић (< Војихна „отприлике исто што и Војин”), Галешин (< Галеша „отприлике исто што и Гале”), Бублин (< надимак „*бубла” (бубуле) < „бубласт”

ВА НМЕ БОЖНЕ А СЕ ЛЕЖН ОЗРННЪ КОПНЕВНЪ
ЖУПАНЫ КНЕЗА ПАВЛА СЕ ПНСА ДНЪКЪ МНЛОСАЛНЪ
РАДОЕ НЪ СМРЪТН НЕ ПОНСКАХЪ НАВНДЪНЪ
КРАЛЕВСВ(А) БОСАНСКОГА Н ГОСПОЦТВА СРЪБЪСКОГА
ЗА МОГА ГНА СЛУЖБУ БОДОШЕ МЕ Н СЪКОШЕ МЕ Н
СТЪРАШЕ Н ТУН СМРЪТН НЕ ДОПАДОХЪ Н УМРНХЪ НА
РОЩСТВО ХРНСТВО Н ГН МЕ ВОЕВОДА ОКРНЛН Н
УКОПА Н ПОБѢ(ЛЪ)ЖН

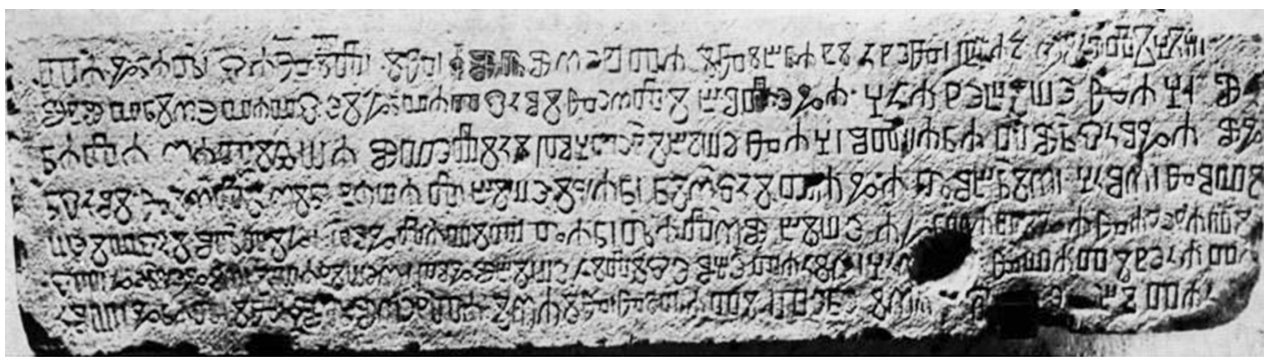
Сл. 4. Гробни натпис на стећку Озрина Копијевића,
из Борча код Рогатице близу Вишеграда, из XV в.
(Kardaš 2014: 279; Vego IV: 34, 35; Ђирковић 1964: 223, 330, 390; Nakaš 2011: 2583–85).

Кажу аутори чланка и да је гробни натпис попа Тѣходрага (иако је пер се део свакодневнога живота) написан – на књижевном језику, тј., по њима, на, очекивано, хрватској редакцији старословенског/ „хрватскословенском” (књижевном) језику,¹⁵ те да у натпису нема

¹⁵ Како је изгледала („права”) хрватска/чакавска редакција старословенског/ „хрватскословенски” (књижевни) језик, илустрације ради, дајемо (транслитерован) одломак из глагољског „Врбничког бревијара” (из Врбника на Крку) с прелаза XIII у XIV в.: *Muž' běše v Z(e)mli avsid'scě imenem' Jov'. I bě č(lově)kь tь istin(ь)n', neporoč(ь)n', prav(ь)d(ь)n', b(o)gočьstiv'. Otrębae se ot vsakoe zьlie veščī. Bist' že emu s(i)n(o)v' 7, i deščeri tri... I egda bě ěko i sь d(ь)n', i se pridu an:j(e)li B(o)ži prěd'stoěti prěd' G(ospodь)m', i D'ěvol' pride š njimi...* [Muž beše v Zemlji avsidscie imenem Jov. I bie človek t istinān, neporočan, pravādan, bogočastiv. Otrębaje se ot vsakoje zlije veščī. Bist že jemu sinov sedam, i deščeri tri... I jegda bie jako i sē dan, i se pridu an:jeli Boži priedstojati pried Gospodam, i Djavol pride š njimi...], тј. „Био (једном) један човек у Земљи „узијској” (Узу) који се звао Јов. Био је то човек заиста верујући, без порока и мана, праведник Божји и предан вери. Уздржавао се од сваког чињења зла. Имао је седам синова, и три кћери... А кад дође тај (један) дан, ево (их) дођоше анђели Божји да стану пред Господа (Бога свога), а уз њих (ту) дође и Баво...” (Hamm 1960: 60), где у једном класичном старословенском тексту видимо уметнуте гласовне црте и облике старочакавског/ („правог”) старохрватског (говорног) језика: *vešč* „јсл./стсл. *vešitь* ‘дело’”, *deščeri* „јсл./стслв. *gъšitьere* ‘(те) кћери’”, *an:jeli* „анђели” – са *sh* уместо *shī* (*vešč*, *deščeri*), *j* уместо *h* (*an:jeli*) и „вокали-

зацијом” (старијег, „уопштеног”) полугласника *ь* [ə] у *е*, у крчком врбничком говору (*deščeri*) (Ресо 1980: 141, 147; Белић 1969: 83).

На овом месту желим да напоменем како уверење неких хрватских аутора да су типично (старо)чакавске гласовне црте, *шћ*, *жћ* уместо *шић*, *жј* и *ј* уместо *ћ*, у БиХ знак и остатак тога да је на томе простору некада био чакавски/(„прави”) хрватски – па тиме, онда, и („прави”) Хрвати! – без иједнога основа јер је Стјепан Ившић „odbacivao i pretpostavku da su neke tipično šćakavske osobine [u štokavskom u BiH] čakavskog porekla... ističe da on ne smatra 'da su u nekim štokavskim govorima: ikavizam, stariji akcentat, *tj*, *dj* mjesto *ć* i *đ*... *šč* mjesto *št*, *j* mjesto *đ* i stariji oblici... sve sami ostaci čakavski.” (Ресо 1980: 97; уп. и Пецо 1981). А што се тиче овога уверења неких хрватских аутора да је и икавица у БиХ знак и остатак тога да је на томе простору некада био (данас генерално) икавски чакавски/(„прави”) хрватски – па тиме, онда, и („прави”) Хрвати! – оно је исто тако без иједнога основа јер се икавица у оквиру штокавског/српског (прецизно говорећи) „јавила прво у ‘архаичним’ говорима средње Босне па се одатле пренела и на чакавске дијалекте у западној Далмацији и Хрватској до Купе”, при чему се мора знати да је „(‘источни’) чакавски... [па тиме и („прави”) Хрвати!] некад заузимао... и западни део [данашње] Босне”, прецизније Цазинску крајину, Бихаћ и личку (планину) Пљешевицу до Уне, а даља стара граница чакавског и штокавског – па тиме и („правих”) Хрвата и Срба штокаваца – јесте река Цетина испод Сплита, што исто важи и ваздушном линијом за острва (данас скоро сва чакавска), закључно са Шолтом, али на којима свима и дан-данас има штокавских зона/„оаза” (Белић 1969: 89; Ресо 1980: 139, 140; Ивић 1986: 37, 38). А као пример – разликовања ради! – како изгледа („права”) хрватска/чакавска глагољска епиграфика, дајемо један од најлепших (угласто)глагољских натписа XV в. на икавском старочакавском/(„правом”) старохрватском (говорном) језику, управо из, *данас* у склопу БиХ и штокавске, а *некада* чакавске, Цазинске крајине, *изворно* насељене („правим”) Хрватима чакавцима – Бужимски натпис (из старог града Бужима), из времена након 1495.

Бужимски натпис (из старог града Бужима), из времена након 1495.

(фото: Љ. Кртељ [Vego IV 1970: 92])

Он, транслитерован с глагољице, прочитан, те преведен, гласи: Та градъ sazидъль iz fundamenta iz[ь]brani knezъ IOraj Mikuličićъ. U 'nu vrime, va vsej Hrvatskoj zemlji bol[j]jega č(ovi)ka ne biše, začъ u kral[j]ja Matišša u veliki počten[j]i biše, začъ ot cara turskoga Ug[ь]rskoj ziml[j]i mirъ našaљъ biše. I car rimski, ta ga dobrim č(ovi)k(o)m zoviše. I vs(a)ki od tiњъ poglavitъ – daњъ daљъ m[u] biše, a Hrvati ga, za nenaivistъ, hercegomъ Iva-

nišemь pogubiše. Kí li se oće takim č(ovi)k(o)m zvati, neka takovъ – gradъ iz fundamenta ima izъzidati, tere ima s[voj] bitakъ! [Ta grad sazidal iz fundamenta izbrani knez Juraj Mikuličić. U 'nu° vrimе, va vsej Hrvatskoj zemlji boljega čovika ne biše, zač u kralja Matijaša u veliki počtenji biše, zač ot cara turskoga (u) Ūgarskoj zi°mlji mir našal biše. I car rimski, ta ga dobrim čovikom zoviše. I vsaki od tih poglavit – dar dal mu biše, a Hrvati ga, za nenavist, hercegom Ivanišem pogubiše. Kí li se oće takim čovikom zvati, neka takov – grad iz fundamenta ima izzidati, tere ima svoj bitak!], тј. „Град пред тобом сазидо је из темеља изборни kneз Јурај Микуличић. У то време, у целој Хрватској није било бољег човека (од њега), (па) је зато (и) био веома уважен код краља Матијаша (Корвина), (а) зато је (и) од турскога цара/султана у Угарској испословао мир(овни уговор). И цар Ромејâ, (и) он га је (сматрао и) звао добрим човеком. Сваки од тих владара – послао му је (краљевски) дар, а Хрвати га, из зависти, убише преко херцега Иваниша. (Свак) онај ко хоће да га (људи) зову так(о добр)им човеком (као што беше Јурај) – нек (прво) сазидо град (као овај) из темеља, па нек му је за живот!” (Vego IV 1970: 93). Уз то, на прочитане помене *Hrvatska zemlja* и *Hrvati* у овом натпису на икавском старочакавском/(„правом”) старохрватском (говорном) језику, могу као потврду апсолутне једнакости (појмова) *чакавац* = *Хрваџ*, односно *чакавски (језик) = хрваџски (језик)* додати и то да се у збирци катастарских докумената на „брзописној” (писаној) угластој глагољници, из периода 1275–1395, „Истарском разводу”, такође на старочакавском/(„правом”) старохрватском (говорном) језику, али екавском, језик у употреби назива чак 24 пута *хрваџским језиком*, у склоповима *језиком хрваџким* (21 пут) „на хрватском (језику)”, *језиком хрваџким* (једанпут) „на хрватском (језику)”, *језиком хрваџким* (једанпут) „на хрватском (језику)” и *nodara хрваџкога* (једанпут) „нотара за хрватски (језик)” (ArkivPJ II 1852: 232–266; Ресо 1980: 138). А где је била даља стара граница кајкавског и штокавског – па тиме, такође, и похраћених Словенаца/ (данашњих) Хрвата и Срба штокаваца – од границе данашње БиХ и Хрватске па идући према северу? – Та се језичка граница поклапа са (северним) делом (источне) границе средњовековне Славоније/Посавске словеначке кнежевине у народу зване „Словинье” и тек доцније дошле под хрватску власт, а који је секао линијом кроз данашњу (средњу) Славонију, од Саве до Драве (Ивић 1986: 35; уп. Šišić 1920: 69), прецизније, отпре ушћа Босне у Саву па на северозапад, секући реке Бић, Брезницу, Вуку, Вучицу, и Карашицу, а остављајући на левој страни Диљ и Папук (Klaić i др. 1954: 31), угрубо од Врпоља до Доњег Михољца, што се на северу угрубо поклапа са данашњом границом кајкавског и штокавског, односно кајкавском зоном/„оазом” у близини Вировитице (Ресо 1980: 164). Стјепан Ившић дао је изврстан предлог да се ова стара граница кајкавског и штокавског потврди и кроз топонимију, али је на све то ипак омашио предложивши да екавица топонимâ треба да указује на (генерално екавски) кајкавски (Ресо 1980: 170), као да војвођански говори нису in se екавски (Белић 1969: 88) те да не можемо природно претпоставити да пре досељења икаваца и ијекаваца у (данашњу) Славонију, те њиховога доношења икавице и ијекавице, штокавска Славонија јесте била екавска – једнако као и кајкавска Славонија. Но, мислим да се Ившићева идеја дâ применити, али тако да се у историјским и садашњим топонимима траже типичне општекајкавске или источнокајкавске гласовне црте које стоје искључиво насупрот штокавским (Ресо 1980: 168, 171, 174, 175). Узевши за материјал један од најстаријих сачуваних пописа (данашње) средње Славоније, турски попис санџака Пожега из 1579. (Hafizović 2001: 405–21), пронашао сам следеће историјске и садашње топониме са кајкавским гласовним цртама (наравно, под условом да је читање с османског турског без упитника и да су топоними тачно записани, те да су други њихови записи, ако их има, такође тачни, плус да у материјалу/попису морају упоре-

до стојати и паралелне штокавске гласовне црте): *Čaplinci* „бивше село Чапинче код Драгодина близу Гакова“ (љ > л; = шток. *Чайљинци*), *Česlavci* „‘мезра’/имање у селу Стрижевици-Орљавцу, данашњима Стријежевици и Орљавцу код Славонске Пожеге“ (љ > л; = шток. **Чешљавци*/**Чешљевци*), *Črnkovci* „шума у селу Хотар, бившем селу код Кућанаца Гаковачких код Гакова“, *Črnkovci* [+ *Csernekovczy*, *Czerenkoviczy*, *Csrenkovacz*, *Csrenkovczy*] „село код Бочкинаца близу Доњег Михољца“ (*чр* остало; = шток. *Црнковци*), *Dubje*, *Kletje* „њиве у селу Брешћановцу, данашњим Брестановцима код Црнца близу Ораховице“ (*бј*, *шј* остаје; = шток. *Дубље*, **Клѣће*), можда *Knažinovci* [+ *Knesewcz*; *Knesci*, *Knesczi*, *Kenesisi*, *Kneschy*] „село Кнешци између Зариоца и Цигленика код Славонске Пожеге“ (▲ [eⁿ] > *e/a; = шток. **Кнежиновци*), *Miholci* [+ *Mihaljevci*, *Michalievci*] „село Михаљевци Плетернички код Кнежаца близу Славонске Пожеге“ (љ > л; = шток. **Михољци*), *Osetje* „заселак бившег села Мало Поречје, данашње шуме Поречки Гај код Велимировца близу Нашица“ (*шј* остаје; = шток. **Осеће*), *Priblatje* „‘мезра’/имање код бившег села Чешника/Чешнића близу Мигаловаца код Славонске Пожеге“ (*шј* остаје; = шток. **Приблаће*), *Raskrtje* „шума у данас непознатом селу Воштаревце/Воштаревца, између река Нашичке ријеке и Бр(е)снице, тј. код Нашица“ (*шј* остаје; = шток. **Раскрће*), *Sopje* „данас село, некада варош, код Капинаца близу Подравске Слатине“ са засеком *Malo Sopje* или *Sopica* (*шј* остаје; = шток. **Сојље*), *Srednica* „‘мезра’/имање у бившем селу Обрадов Ваџ код Велике близу Славонске Пожеге“ (њ > н; = шток. **Средњица*), *Steklenci* [+ *Sztaklenczy*, *Sztaklenczi*] „бивше село, данас вероватно потез Селишћа код Подгајаца Подравских близу Доњег Михољца“ (ѣ [ə] > е; = шток. **Сѣакленици*), *Vraneva* или *Vranodol* „‘мезра’/имање у Орљавској нахији, тј. код Орљавца близу Славонске Пожеге“ (њ > н; = шток. **Врањева*), *Zablatje* „‘баштина’/наследно имање у бившем селу Тивановци, данашњем потезу Ивановци код Лацића близу Доњег Михољца“ (*шј* остаје; = шток. *Заблаће*), *Žabjak* „‘мезра’/имање код села Тиборјанци између Велишковаца и Виноградаца код Валпова“ (*бј* остаје; = шток. *Жабљак*) (Нафизовић 2001: 60, 100, 101, 103, 137, 138, 195, 213, 303, 315, 335, 343, 345, 354, 357, 358, 392). Из изнесеноста видимо да је концентрација историјских и садашњих топонима са кајкавским гласовним цртама скоро у потпуности у границама средњовековне Славоније/Посавске словеначке кнежевине. Тиме се, видимо, и историјски факти ауторитета попут Наде Клаић и језички факти ауторитета попут Павла Ивића – сасвим слажу! Иначе, кајкавски дијалекат испрва је био део словеначког језика, па се од њега одвојио, ушавши у сферу чакавског/(„правог“) хрватског, али и штокавског/српског језика (Ивић 1986: 34, 35; Ресо 1980: 165–69), за шта је јасан доказ то да се кајкавски дијалекат чак и 1651. г. зове *slovensko slovo*, *slovenščina* и *slovenski jezik* (тј. словеначки језик), његово говорно подручје *Slovenski orsag* (тј. „Словеначка земља“/Словенија), а становници тога подручја *Slovinci*, и то по речима рођенога жумберачког кајкавца и загребачког бискупа Петра Петретића, који је усталичио Петера Зрињија/Петра Зринског за хрватског бана, и наручио да се изради данас чувени, предивно извезени „Божји гроб“ (предускршњи модел Гроба Господњег) у Загребачкој катедрали (ArkivPJ IX 1868: 312–18; уп. Petrić 2009: 40–44; уп. Šišić 1920: 69). Наводим, као значајан на тему, и чланак Анте Радића „Тко је спасио хрватски народ?“ из 1903. Он у њему вели: „U staro vrijeme, i još pred 300 do 400 godina, nije oko Zagreba, Križevaca, Siska, Požege itd., тј. уопће у Хрватској с друге стране горе Velebita do mora – у cijeloj toj zemlji – nije bilo nijednoga Hrvata; Hrvati su bili preko Velebita, bliže moru, a oko Zagreba itd. pa na zapad, sve preko Ljubljane i dalje dolje uza Savu – sve su to bili ‘Slovinci’ ili Slovinci. A danas su tu Hrvati! A gdje su ‘Slovinci’? Jesu li ‘Slovinci’ propali? – Sudite jesu li propali: Kad je hrvatska vlada i država preko Velebita pri moru propala, preselili su se hrvatski bani među ‘Slovinci’, u Zagreb, ali su se svejedno zvali *hrvatski bani*, i vlada se njihova zvala *hrvatska*. I tako su ‘Slovinci’

на шта могу додати да му је, онда, та неканонска жена уз канонски обред накнадно сахрањена с њим у истоме гробу!

А на концу целог овог галиматијаса од чланка, аутори ни сâм натпис нису вични добро да прочитају, нити, пак, да дају смислен превод! Они читају: „† Se ležitъ p(o)рѣ Těhodragъ. A je iměľъ (по њима) đ̃ (тј. 5) synovъ. Tere rěďъ jedinemъ godě stry je”, што би се превело буквално као „Овде лежи поп ‘Тјеходраг’. Имао је (по њима) đ̃ (тј. 5) синова. *‘Ред’¹⁸ у једној (истој) години ‘бива убијајући’, тј. убија”,¹⁹ односно, како они преводје, „† Tu leži pop Tjehodrag. Imao je pet sinova. *Su svi u jednoj (istoj) godini bili ubijeni” (Marić i dr. 2007: 9, 11, 13–15, 17–21, 24, 26–31).

На изложени галиматијас од чланка у целости, очито само у функцији етноинжењеринга и језичкога инжењеринга, имам да одговорим једном шалливом параболом (Нека ми се опрости искакање из научнога дискурса, а једино пластичности ради!): У БиХ једнога дана – посвуд

¹⁸ Наиме, аутори чланка су из лоше прочитане речи *рѣгъ* стекли уверење да је у њој неочекивано, изнимно, *e* записано као *ѣ* [ie] („јат”), и да се, онда, ради о прилошком склопу *вѣ рѣгъ/вѣ рѣгъ/вѣ рѣгъ* [v reⁿd/v red] „редом” (Miklosich 1862–65: 813) који је изгубио предлог *вѣ/вѣ*, као што је, уосталом, и предлошки склоп *вѣ срѣгъ* [v sried] (+ ген.) „усред” постао *срѣгъ* [sried] (+ ген.) „сред, усред” (в. доле). Међутим, тога једноставно – нема (Miklosich 1862–65: 813; РКСС 3: 47; РМС 5: 483, 484), а и у старосрпском и српском се генерално скраћују – без промене значења – не *прилошки*, него *предлошки* склопови са *вѣ/вѣ/у* + *именица*, за шта упоредити да од (старијег) *усред* и *уместѣо* (+ ген.) имамо и (млађе) *сред* и *местѣо* (+ ген.), али никада од (старијег) *у бѣѣ* (нпр. у *даѣѣ се у бѣѣ*) нисмо добили и некакво (млађе) **бѣѣ* у значењу „у бег”. Услед тога сам, а да бих дочарао уверење аутора чланка, горе у буквалном преводу и ставио то (чудно и нејасно) *„ред”.

¹⁹ Наиме, аутори чланка су из лоше прочитаног (в. доле) склопа *сѣрѣ ѣ* [stry je] „букв. ‘бива убијајући’, тј. убија” (Ђорђевић 1990: 202, 203) добили – не из њиховог читања очекиван превод да, онда, отац убија своје синове (ма колико то њима нелогично звучало), него сасвим супротан и неочекиван превод (али, сад, њима логичан) да су ти очеви синови (само генерално) били убијени, правећи на тај начин од активне садашњости с логичним вршиоцем радње – једну пасивну и безличну прошлост. На страну ове странпутице глаголског стања, активног или пасивног, и временске равни, из граматике старословенског можемо сазнати да се глаголски придев садашњи (тј. партицип презента актива) мора превести увек активно, несвршено и истовремено са главном радњом, дакле *сѣрѣ* [stry] се може превести као: убијајући, који убија/је убијао/буде убијао, како/где убија, кад/док убија/је убијао/буде убијао, пошто убија/је убијао/буде убијао – и никако другачије (Ђорђевић 1990: 165–67). А када се овом глаголском придеву садашњем (тј. партиципу презента актива) дода глагол *бѣѣѣ* у неком времену (што је чисто грчка конструкција, вештачки пренесена) – добија се то време глагола који је у партиципу, и такође активна и несвршена радња: *ѣсѣѣ сѣрѣ* [jest stry] „букв. ‘бива убијајући’, тј. убија”, *бѣ сѣрѣ* [be^(a) stry] (са старијим изговором гласа *ѣ*) „букв. ‘бивао је убијајући’, тј. убијао је”, *бѣдѣѣ сѣрѣ* [boⁿdet stry] „букв. ‘би(ва)ће убијајући’, тј. убијаће”, *бѣди сѣрѣ!* [boⁿdi stry!] „букв. ‘бивај/буде убијајући!’, тј. убијај!” (Ђорђевић 1990: 202, 203).

само ‘Бошњаци’²⁰ муслимани, и ретко се ко и сећа да је ту пре иког игда било. Једном приликом, пронађе раја гроб православног попа с брадом, који у гробу од прилогâ има и сасухло прасенце (јер за живота љубљаше реш-печено одојче), а на гробу му стоји да спомен оцу подиже син Србољуб. И шта сад, како то протумачити? – То је био хоца ‘Бошњак’ с брадом, који халал не сме да једе свињетину, али ју је јео, и халал не може да детету дâ име Србољуб, али га је дао.

А на научност ‘метода’ ауторâ, којим се из уверења о наводним елементима азбуке преузетим из (претпостављено католичке и аутоматски хрватске) латинице и (претпостављено апсолутно само хрватске) глагољице у једноме гробном ћириличком натпису обликује закључак тако да је онај ко у том гробу под тим натписом лежи, по наводним елементима азбуке из латинице судећи – католик и аутоматски Хрват, а по наводним елементима азбуке из глагољице – апсолутно и само Хрват, и, очекивано, католички поп-глагољаш, могу поставити тек питање: „Је ли, онда, можда и почивши патријарх српски Павле Стојчевић, са словима *ј* и *ћ* у свом презимену некакав католички свештеник, Хрват и поп-глагољаш – пошто је модер-

²⁰ Као научник у служби *сѣварности*, ја не могу прихватити нити користити сасвим рецентни етноинжињеријски назив ‘Бошњаци’ и језичкоинжињеријски назив ‘босански (језик)’, јер то је као кад би се данас-сутра од Срба протестаната створила (одвојена) српска народност протестаната, која би се онда звала **Протестанџи*, а доцније, једног дана (након можда чак и сукоба с матичним народом), неко од тих **Протестанџи* дође на идеју (коју узме свим силама спроводити у дело) да се они одсад имају звати нпр. **Раџи*, а свој језик **раџки*, иако су „Раџи” и „раџки (језик)” нововековни историзми за Србе (православце или, пак, католике, одн. (одвојену) српску народност Буњевце) и за српски језик (РМС 5: 458–460; Филиповић 1967: 309; Кујунџић-Остојић 2016: 20 [А. Ivić], 25 [М. Mandić], 65 [G. Pataковић]; Информатор 2: „Мађарица буњевачкосрпског (‘раџког’) порекла”, најпрецизније „Српкиња католкиња”). А да је средњовековни (старосрпски/српскословенски говорни/књижевни) назив *Бошњанин* и касније *Бошњак* значи само, географски, човека (Србина) из средњовековне Босне, више него јасно видимо из повеље босанског краља Стипана/Стифана/Штефана Твртка (II) Твртковића из 1405. у Билим Селиштима (у жупи Трстивици), при чијем се почетку каже да је *Сѣиџанъ Тврѣи’ковъ Тврѣи’ков[и] ѣ... краљъ Срѣблѣмъ Босни, Приморѣю, Хѣмци земли, Допимъ краемъ, Ѣсорѣи, Соли, Подрѣнью, Западнимъ сѣрапамъ и к ѣомю* [Stipan Tvrtko Tvrtković... kralj Srbijem Bosni, Primorju, Humci zemlji, Donjim krajem, Usori, Soli, Podrinju, Zapadnim stranam i k tomu], тј. да је „Стипан Твртко Твртковић... краљ Срба Босне, Поморја, Захумља, ‘Доњих крајева’, Усоре, Соли, Подриња, ‘Западних крајева’/Завршја (а Ливно с околином је било у Завршју!) итд.”, потом краљ Твртко II Твртковић потврђује све дотадашње повеље-међудржавне уговоре Босне и Дубровника, па, између осталог, каже: *ѣ*о годи ѣ Бошњанинъ али Краѣсѣива босанѣскоѣ... комѣ годи Дѣбровѣчанинѣ...* [tko godi je Bošnjanim ali Kraljstva bosanskoga... komu godi Dubrovčaninu...], тј. „ко год да је Бошњанин, или тј. (рођењем из) Краљевине Босне... било ком Дубровчанину...” (Nakaš 2011: 70; Новаковић 1875: 126; РКСС 1: 68; РСАНУ I: 85, 86).

чењу „убија”, већ је реч, очито, о још једном лошем читању, те то лоше читање повлачи још једно лоше читање за собом. О чему је ту реч? – Треба натписно СТРЪѢ читати као *сѣрѣ ѿ* „букв. сатре их/истреби их/поубија их до задњих”,²² а то би била типично босанска (и западнобосанска) народна говорна, безлична конструкција у значењу пасива, попут *саѣрло ѿ* „био је уништен” (Ресо 1980: 116), и дан-данас с истим глаголом и сличним значењем, на истом терену – дакле, „били су истребљени/поубијани до задњега”. Напоследку, с обзиром на реално датовање овог натписа оквирно у XIV в., слово ѡ („јат”) ваља читати гласовно секундарно/говорно, по икавски, као [i] (Белић 1969: 90; уп. Kardaš 2014: 210 [Радѣу], 237 [сѣѣ], 283 [веомѣ]), стога имамо и икавске облике: *имѣлѣ* [imil] „имао”, *срѣдѣ* [srɨd] „одједаред у”, *јединѣмѣ ѿгѣ* [jedinim godi] „једној години”, па онда и *Тѣходраѿ* као *Тиходраѿ!* Стога је ово гробни натпис попа Тиходрага, а не (ијекавски, у транскрипцији) ‘Тјеходрага’, односно (екавски, у транскрипцији) ‘Теходрага’, као што, уосталом, не преправљамо име *Цвиѣко*, *Цвија* на *Цвеѣко*, *Цвеја*.

А који би то могао бити рат, оквирно у XIV в., тако велик и обухватан, да оцу, попу (који у рат не иде, па је тако и преживео) у томе рату гине свих девет синова? – Са извесношћу можемо помислити на рат 1363. г. мађарског краља Лајоша I Анжујског против средњовековне Босне „како би искоренио небројено мноштво јеретика и ‘патаренâ’ (јеретичких ‘крстјана’), које се угнездило у ‘његовој’ држави Босни”, односно „како би казнио дрскост неких бунтовника”. Овај рат започео је јула 1363. походом, под краљевим личним заповедништвом, на север Босне, што је завршило као опсада града Сокола на Пливи, али га је босански војвода Вукац Хрватинић успео да одбрани, те су се тако мађарски краљ и војска вратили преко Славоније у Угарску. Стога је септембра исте, 1363. године, краљ Лајош I упутио против Босне другу војску, под заповедништвом „палатина” (свога намесника и врховног заповедника) Миклоша/Николе Конта, те краљевског канцелара, острогонског надбискупа Миклоша/Николаса Сиђи-Вашарија, који су се свим силама обрушили на град Сребреник у Усори и опсели га, али су и они претрпели пораз и морали се повући назад у Угарску, при чему је у мађарском логору чак нестао

²² Глаголски облик *с(ѿ)ѣрѣ* [str, satr] јесте старосрпски/српскословенски (говорни/књижевни) споредни облик (3. л. јд.) аориста *с(ѿ)ѣре* [stre, satre] „сатре”, од глагола *с(ѿ)ѣрѣѣ* [strti, satrti], што је исто што и *с(ѿ)ѣрѣѣи* [streti, satreti] „сатрети” (РКСС 3: 260; Miklosich 1862–65: 354, 355), а скоро исто је и дан-данас у српском – *саѣр* је споредни облик (3. л. јд.) аориста *саѣре*, од глагола *саѣрѣи*, што је исто што и *саѣреѣи* (РСЈ 2011: 1172).

и велики државни печат (Угарске)! Био је то тријумф средњовековне Босне! Готово читав један век, средњовековна Босна није дошла никад у овако критичну ситуацију, али је војно и организационо успела одолети двоструком мађарском нападу, што показује да је била и јединствена и одлучна да се одупре све јачем мешању Угарске у њене унутрашње ствари и све веће ограничавање од стране Угарске њене личне политичке самосталности (Ђирковић 1964: 128, 129). То све хоће рећи да је, онда, попу Тиходрагу ('Тјеходрагу'), по хрватским научницима 'католичком попу-глагољашу' свих девет синова, у томе случају, католикâ, вероватно победила католичка мађарска војска, упућена против, како горе наведосмо, „небројеног мноштва јеретикâ и 'патаренâ' (јеретичких 'крстјана')... у Босни"! (Заправо, историјски, то ништа не значи, али је индикативно као споредни закључак етноинжињеријског сиљења стварности).

На концу, овај гробни натпис православног попа Тиходрага, исправно преписан, исписан (стандардно), прочитан, те преведен, гласи овако:

† СЭ ЛЭЖИТЬ ППЪ ТЪХОДРАГЪ. А Э ИМЪЛЪ [Ѡ] СЪИН[О]ВЪ, ТЭРЭ [С] / РЪДЪ ЭДИНЪМЪ ГОДЪ СТРЪ ИЭ.

† Се лежить²³ п(о)пъ Тъходрагъ. А ѓ имѣлъ Ѡ съиновъ, тере срѣдъ ѓдипѣмъ годѣ стръ ѓ.

[(Va ime Božije!) Se ležit pop Tihodrag. A je imil devet sinov, tere srid jedinim godi str je.]

„У име Бож(и)је! Ево овде почива поп Тиходраг. И имао је девет синова, па су у једној години, одједаред, били поубијани до задњега.”

²³ Глаголски облик (3. л. јд.) презента *лежитъ* [ležit] „почива” представља облик из старијег говорног/књижевног језика, јужнословенског/старословенског, који је на овом месту очуван – узвишеног стила ради, што, наравно, не значи да није део старосрпског (говорног) језика пошто су у језику, генерално, и ти архаизми са стилском функцијом део савременог/савременог језика, за шта упоредити у (савременом) српском *шушта* и *шма*, *буди бої с нама!*, *све и свја*, *анѣли*, *Христѡс воскресѣ!* итд. Стога је уверење аутора горњега чланка да се и по овом јужнословенском/старословенском облику *лежитъ* гробни натпис попа Тиходрага ('Тјеходрага') може (изненађујуће) датовати још у XII в. (Marić i dr. 2007: 17) – без основа, а и увидом у збирку свих досада откривених ћириличких натписа средњовековне Босне, проналазимо исти овај архаизам са стилском функцијом *лежитъ* [ležit] „почива” и у XV в., на гробном натпису Дракца Тихмилића из Бркића код Калесије близу Тузле (Kardaš 2014: 137), што помињу и аутори горњега чланка, али тај натпис (што би се по њеној логици аутоматски очекивало) они не датују у XII в. (Marić i dr. 2007: 17).

Напоследку, додајемо и доказе да је у Ливну и околини оквирно у XIV в. итекако могло бити православаца, те да су они требали свога, православног попа и, логично, пре или касније – богомољу. Пре свега, као што не треба сумњати у старо српство Ливна и (целе) околине, како горе и показасмо, тако не треба сумњати ни у старо католичанство Ливна и сигурно једног дела околине јер су у самом Ливну до пада под Турке били горепоменути фрањевачки самостан Св. Ивана Крститеља, каптол и две католичке цркве (од којих је једна, после, од Турака претворена у цамију), и у околини Ливна у Раповинама и Сухачи по једна католичка црква, а све под јурисдикцијом сплитске надбискупије (Biskupija-Banjaluca 2018), године 1485. и 1489. била је у Ливну једна католичка црква јер је Ливно у турским пописима из 1485. и 1489. записано као „само место Ливно”, што значи да је имало и цркву (Spaћо 1984: 149), рекосмо католичку, а у опширном попису санџака Босна из 1528–30, у предграђу Ливна проналази се и експлицитно наведен „латин” (католик) Иваниш (Sarinay 2005: 90), док крајем XVIII в., сигурно и покатоличењем (уп. Petrić 1961: 49, 51, 67), жупа Ливно јесте највећа жупа у БиХ, са процентуално највећим бројем католикâ, при чему су, претежно, православци живели на северо-западу Жупе, а муслимани у Ливну и околини, у Билој код Ливна чинећи и већину (SeloMiši 2018), с тим да је године 1845. и 1855. у котару Ливно (Ливну и његовој широј околини) био једнак број католикâ и православаца (OMLivanjska 2018). Ипак, у Ливну и околини (те западно од Ливна) православци се помињу и далеко пре – у другој половини XIII, у XIV, XV, XVI и XVII в. Наиме, према историчарима фра-Мавру Орбину (у делу *Il regno degli Slavi*) и Јакову Лукаревићу (у делу *Copioso ristretto*), отац српског краља Вукашина и српског деспота Угљеше, предак Мрњавчића, тек доцнијих Мрњавчевића, по имену Мрњан, одмиља Мрња, *Мрњав и *Мрњав(а)ц (итал. *Margnava, Margna*) био је родом из Ливна, и властелин-„казнац” (краљев порезник) (?) Захумља 1280. у Требињу (Рудић 2001: 89–91, 93, 94; Спасић и др. 1991: 92; Грковић 1977: 141, 142; Бошковић 2000: 354, 393), а будући да у српство и православље Мрњавч(ев)ића не можемо ни посумњати, можемо казати да је и у време рођења дотичног Мрњана-Мрње/*Мрњав(ц)а оквирно око 1255, тј. шире у другој половини XIII в. било Срба православаца у Ливну, односно његовој околини. Старину Срба православаца у Ливну и околини такође потврђује и породично предање најстаријег српског православног рода у Ливну и околини Тришо (мн. Трише) у Великом Губеру код Ливна, који за себе говоре „da su od davnine ovdje”, а и други их „smatraju starosjediocima” (Petrić 1961: 36). Уз то, најстарије или једно од најстаријих насељавања Срба православаца у Далма-

цију било је кад је српски цар Душан (1331–1355, цар од 1346) пресе-лио изван број Срба православаца из ((?) источне) Херцеговине у (етнички („праве“) хрватске/чакавске) крајеве између (етничке српско-хрватске граничне) реке Цетине и (хрватске) реке Крке. Ови Срби православци засновали су 1389. г. православну парохију Врлику, и вероватно њима је босански краљ Твртко I подигао 1391. г. православну цркву Вазнесења Господњег/Светог Спаса у Цетини на изворишту Цетине, а они су 1395. г. подигли православни манастир Драговић у Кољанима код Врлике (Petrić 1961: 36; Милаш 1901: 145, 149). Можемо претпоставити да ови Срби православци нису случајно и махинално (из тадашње Србије у тадашњу Хрватску) насељени у поменуте етнички („праве“) хрватске/чакавске крајеве, него је у близини или релативној близини морало бити Срба православаца, што би – према гореизнесеном податку о властелину-„казнацу“ *Мрњану-Мрњи/*Мрњав(ц)у*, Србину православцу родом из Ливна – могло бити само и једино у Ливну и околини. А будући да је познато да је дотични *Мрњан-Мрња/*Мрњав((а)ц)* био у Требињу 1280. г. „казнац“ (краљев порезник) (?) Захумља, а и његов син Угљеша Мрњавч(ев)ић у Требињу 1346. г. намесник Требиња (Спасић и др. 1991: 93), можда можемо претпоставити и то да су обадвојица били управници у својој прапостојбини. Ово се слаже с тим да су према историчару и академику САНУ Владимиру Ђоровићу Мрњавч(ев)ићи „из Зете и Требиња“, а према етнолозима Радославу Павловићу и Петру Шобајићу Мрњавч(ев)ићи су из огранка великог рода којем је слава Мратиндан-Мратинаца (док је други велики род са славом Аранђеловдан-Аранђеловштаци) на територији старе српске жупе Области Требиња, по имену Врм, односно у данашњој Корјенићкој вали, делу области Корјенићи код Требиња (Шобајић 1964: 103, 105, 108, 139, 151, 169), па би тако најстарији слој Срба православаца у Ливну и околини (којем је и дотични *Мрњан-Мрња/*Мрњав((а)ц)* припадао) био последица неког нама непознатог пресељења Срба православаца из Требиња и околине у Ливно и околину у XIII в., највероватније под директним упливом владара или моћног великаша, чему иде у прилог можда и то да је у Мишима код Ливна 1400. г. забележено презиме *Мрајшиновић* (Petrić 1961: 31; в. и горе), те да у Застину код Ливна има српски православни род *Црнојорци* „starijom iz ‘Crne Gore’“, који славе Аранђеловдан (Petrić 1961: 59). Можда, подвлачим, можда под директним упливом жупана Захумља, потомка жупана Мирослава Радослава, који је постао „клетвеник верни“ (одани савезник) мађарског краља те под мађарским политичким утицајем ушао у ратни савез Дубровника и Бугарског царства 1253–1254. против Србије и његовог (даљег) рођака, српског краља Уроша I, а можда, с

друге стране, и под директним упливом управо самог Уроша I који је, након неуспеха овог ратнога савеза и рата 1254. г., оквирно око 1254–1256. између Србије и Мађарске/Угарске могуће успоставио односе блиске повезаности и савезништва, о чему говоре историјски извори из каснијих година (ИСН I 1981: 348, 349; Спасић и др. 1991: 52; РКСС 1: 446). На тај би начин и горепоменуто пресељење (из тадашње Србије у тадашњу Хрватску) Срба православаца из ((?) источне) Херцеговине у крајеве између реке Цетине и реке Крке, под директним упливом српскога цара Душана било одјек овог претпостављеног претходног пресељења (такође, онда, из тадашње Србије у тадашњу Хрватску) Срба православаца из Требиња и околине (односно такође из источне Херцеговине) у западн(и)ј(е) (католичке) крајеве, било да су ти крајеви етнички српски (али католички), било етнички („прави“) хрватски/чакавски (и католички), а све то под директним упливом, претпостављено, жупана Захумља Радослава или, пак, српскога краља Уроша I. Потом, у оба горња турска пописа, у „вароши Касабе Ливно“/„џемату муслиманâ раје Ливна“ (тј. у Ливну) споменути су муслимани, и они заправо јесу највише пре 1516. исламизирани (већином ту досељени) ливањски (Срби) хришћани, у пређашњем статусу „Влахâ сточарâ“ (Срба сточара) који плаћају „филирију“ (обједињени порез на домаћинство), односно од 1516. до 1528. исламизирани (Срби) хришћани, заробљени у турским освајањима подручјâ западно од Ливна (Зрмање, Островице, Сиња, Врлике, Петровог Поља и Петрове Горе), па након куповине и исламизације – ослобођени (Spaho 1984: 149, 152–154). А то да су поменути „Власи сточари“ (Срби сточари) били православци или великом већином православци, потврђује нам и опширни дефтер санџака Босна из 1489. који за становнике Ливна у статусу „Влахâ сточарâ“ (Срба сточара) вели да њихова „svака кућа плаћа по jednu ‘filuriju’, i то на дан звани *Đurđevdan*“ (Spaho 1984: 149). Уз наведене податке „treba naglasiti da kanun-name i drugi osmanski dokumenti riječju *Eflakâr* ‘Vlasi’ označavaju na našem području Srbe-stočare, koji su bili povlašćeni u plaćanju poreza, koji su bili u vojničkoj ili poluvojничкој служби... derbendžije, čuvari puteva i sprovodnici vojske i putnikâ u visokim planinama... i služili kao kolonizatorski elemenat...“ Наиме, у канун-нами Сулејмана „Законодавца“/Величанственог из времена пре 1521, тзв. „Влашком закону“, јасно се види да је основно значење речи *Влах* „Србин хришћанин (у овом случају православац)“, из следећих навода: „Smederevski ‘Vlasi’ ne плаћају ни harač, ни desetak, ни ispendže, ни porez na ovce, ни svadbarinu, нити išta od drugih poreza, već на рођендан Исуса – alejhiselam! – што по њиховој вјери зову *Božić*, дају од сваке куће за једну ‘filuriju’ 45 акчи, i као vrijednost једног овна

15 akči... [na kuću] po tri akče. Ukupno iznosi 63 akče. To na Božić daju. U proljeće, na dan koji se zove *Hizr-Ilijas* (Ђурђевдан), daju od jedne 'filurije', ili jedne kuće, za vrijednost jedne ovce sa jagnjetom 20 akči; svega 83 akče", затим пише „војнучки' (војни(чки)) или 'влашки' ред", а преводилац овог закона и приређивач прецизира речима: „ ... војници који су служили под турском управом... Једна канун-нама и два западна писца ('Влашки закон', Bartholomeus Georgievitz, *De Turcarum moribus* и Nicolaus Höniger, *Hoffhaltung des Türckhischen Keyzers*) govore o 'влашкој' основи тог војничког реда... putopisac iz XVI vijeka Kuripešić jasno kaže da su 'martolosi', kršćanski (хришћански) војници Vlasi. Tu se jasno ističe da su 'Vlasi' Srbi..." (Ђурђев 1940: 49, 55, 59, 60). Такође, за пресељење 26 породица из Ливна и околине у Сињ и околину 1687. г. на челу с браћом (Павлом-Павом, Божом и Гргуром/(?) Грегоријем) Милановићима (Soldo 1989: 94, 102, 103, 110, 130, 131, 133; DAZA: *Venecijanski zemljišnik 1709–11, Banderija Pije Maretića u Dcmtu*; Десница 1951 II: 202) каже се у извештају „провидура" (заповедника) коњице Зена млетачком Сенату од 18. 11. 1687. да су то хришћани (итал. *christiani di Clivno*), тј. „мешано и католичке и православне вере", не прецизирајући католичкој обреда/католичке вере (итал. *di rito cattolico*) или грчко-католичкој обреда/православне вере (итал. *di rito Greco*) јер у Ливну („Хливну") (поред већинских муслимана) и у околини Ливна живели су тад и хришћани (итал. *christ[i]ani di Klivno*), тј. „мешано и католици и православци" (Десница 1951 II: 142, 200–202). Све изнесено потврђује и податак да су се око 1450. католичанство и православље коначно и трајније сусрели у источној Босни и источној Херцеговини, односно Херцеговини уопште (Ђирковић 1964: 319–321), те би тако стара зона додира католичанства и православља могла пролазити кроз Ливно и околину, а стара дрвена православна црква у Застињу код Ливна, изграђена у време Турака, па служила до дуже времена пре 1859, кад је и саграђена црква Успења пресвете Богородице у Ливну (ОМЛиванјска 2018), могла је бити подигнута на темељима неке старије православне богомоље, можда неке православне богомоље, коју су Турци након пада Ливна под њихову власт – порушили. Да ово није само претпоставка, него да, насупрот томе, итекако постоји верско и богослужбено трајање и континуитет Срба православца у Ливну и околини, сведочи нам јасно чињеница да у поменутој, данашњој православној цркви у Ливну постоји (поред икона из потоњих векова) и пет икона из XV в., две иконе с прелаза XV у XVI в. и једна икона из XV или XVI в., радови већином (5 примерака) италокритских, ређе (2 примерка) приморских, односно дубровачких или најређе (1 примерак) (вардарско)македонских/„јужностаросрбијанских" иконописаца, од

којих свих икона Богородице Одигитрије из XV в., рад иконописца с подручја (Вардарске) Македоније/„јужне Старе Србије” има удно иконе и нечитке остатке можда старосрпског записа средњовековном „брзописном” (писаном) ћирилицом из такође XV в. (OMLivanjska 2018; Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH 2004; Mazalić 1959: 105, 107, 110, 111, 114, 118, 119 [ту и стара, већином погрешна или непрецизна датовања, и једно погрешно препознавање: прелаз XVII у XVIII в., XV или XVI в., „Глава монаха” + можда XVII в., „стариј[ег датум]а”, XVI в., око 1800, XVI или XVII в.]), а уза све то, постојање 18 (20) икона Богородице од скупа 84 (85) икона из времена пре 1859. у данашњој цркви у Ливну (Mazalić 1959: 105–119) указује јасно на то да је и претходна православна црква у Застинју код Ливна била посвећена Богородици. Ко би ту претходну православну богомољу могао да сагради? – Претпостављам најпознатији православцац рођен у Ливну, *Мрњан-Мрња/*Мрњав((а)ц)*, предак Мрњавч(ев)ића, или, пак, неко од његових директних потомака, нпр. краљ Вукашин, деспот Угљеша, краљ(евић) Марко Мрњавч(ев)ићи, Јелена, удата Бранковић, господарица Оливера, удата Балшић, или, можда, неко од њихових ((?) даљих) рођака, нпр. Рутош Мрњавч(ев)ић (Рудић 2001: 94; Спасић и др. 1991: 92). У обзир долази и босански краљ Твртко I који је, како рекосмо горе, у релативно оближњој Цетини на изворишту Цетине, Србима православцима подигао 1391. г. православну цркву Вазнесења Господњег/Светог Спаса.

Можемо додати још то да су дотични поп Тиходраг, Србин православцац, као и његова можебити богомоља, били у надлежности скоро сигурно милешевског архиепископа (уп. Ђирковић 1964: 319–321), а натпис на бочној гробној плочи његовога гроба јесте и нека остане један од старијих српских ћириличких натписа на икавском старосрпском (говорном) језику, оном истом икавском (говорном) старосрпском, којим је писана и повеља босанског бана Стипана/Степана/Стефана Котроманића из 1333. у Сребренику, при чијем крају стоји да је повеља у четири примерка, од чега два примерка *срѣисцие* [srpscije] „на српском (језику)”, и не само то, него претходно стоји да је тако учињено *ѡмѣ... сваки да... види истину* [tomu... svaki da... vidi istinu] „с циљем... да свако... увиди веродостојност банових речи”, што указује на то да је српски главни језик комуникације свих у држави под његовом влашћу, Босни (којој су „Западни крајеви”/Завршје прикључени 1324–26, а Ливно с околином је било у Завршју!) (Ђирковић 1964: 162).

н зато ставлю на господнн Бань стефань свою злату пѣуатъ да іе веровано – сваки да знаієт н видн нстннѸ
а томѸн сѸ ·д· повелле --а--: двнє латннсн а двн срѣпсцнє – а све сѸ пѣуакєнє златнємн пѣуатн
двнє ста повелле Ѹ господнн Бана стефана а двнє повелле Ѹ дѸбровннцн
а то іе пнсано подь градомь подь срѣбрннкомь а томѸ сведоцн званн молєнн внтањ тнѸораднкь радосавь Ѹлаповнкь мнлошѸ
влѸкаснкь хрѣватннє стефаннкь стефань дрѸшункь тврѣтко нваѸннкь
н зато да ·г· прѣставє двношь тнѸораннкь щнтко Ѹлаповнкь мнѸанло менѸєтнкь дѸбровуанннє

Сл. 5. Крај повеље босанског бана Стипана/Степана/Стефана Котроманића
из 1333. у Сребренику: „на српском (језику)”
(Nakaš 2011: 37)

Имајући у виду све ове чињенице, желео бих да апелујем на надлежне да што пре реагују како би се овај гробни натпис православног попа Тиходрага из Лиштанâ код Ливна оквирно из XIV в. уврстио у српску културну баштину и баштину Српске православне цркве, те правно заштитио!²⁴

Резиме:

Током археолошких ископавања 2003. г. у Лиштанима код Ливна у Херцег-Босни у Федерацији БиХ пронађен је гроб мушкарца-мужа и

²⁴ Гробни натпис православног попа Тиходрага (‘Тјеходрага’) налази се сада у сталној постави археолошке збирке Фрањевачког музеја и галерије „Горица” у Ливну, а филијала Хрватске поште у Мостару издала је 2017. г. редовну поштанску марку у вредности од 0,9 конвертибилних марака, уз вињету, самолепљиву марку, жиг и штампани коверат првога дана издавања, у тиражу од 130.000 примерака, а под насловом „(Bosna i Hercegovina/Federacija BiH –) Arheološko blago 2017. – ploča s natpisom popa Tjehodraga (u Lištanima)”:

Редовна марка филијале Хрватске поште у Мостару, уз жиг, са гробним натписом православног попа Тиходрага (на вињети) (Napolj 2017).

његове жене с ћириличким натписом † Се лежить п(о)пъ Тѣходрагъ. А љ имѣлъ ѿ сѣповъ, тере срѣдъ љдипѣмъ годѣ стръ ље, који се по облицима слова у њему може датовати оквирно у XIV в. Хрватски научници, предвођени шефицом ископавања, на којим је овај натпис и нађен, уверени су да у овом гробном ћириличком натпису постоји низ наводних елемената азбуке преузетих из (претпостављено католичке и аутоматски хрватске) латинице и (претпостављено апсолутно само хрватске) глагољице те су обликовали закључак тако да је онај ко у том гробу под тим натписом лежи, по наводним елементима азбуке из латинице судећи – католик и аутоматски Хрват, а по наводним елементима азбуке из глагољице – апсолутно и само Хрват, и, очекивано, католички поп-глагољаш. Притом, да је овај натпис исписан некаквом ‘хрватском ћирилицом’ којом су се, наводно, католички попови глагољаша-Хрвати у Ливну (и шире у БиХ), а и у Далмацији, служили у свакодневном животу, док су се на миси и молитви служили глагољцом, на шта додају и то да Тѣходрагъ, као ‘католички поп-глагољаш’, није канонски смео имати жену и децу, али их је *иѣак* имао. Напоследку и то да је овај натпис написан на, очекивано, хрватској редакцији старословенског/„хрватскословенском” (књижевном) језику. На овај галиматијас, очито само у функцији етноинжењеринга и језичкога инжењеринга, одговорено је научним противаргументима: 1) да су елементи азбуке преузети из латинице и глагољице промашене опсервације, 2) да до „Свехрватског католичког конгреса” 1900. г. није постојала апсолутна једнакост (појмова) *каѣолички* = *хрваѣски*, односно *каѣолик* = *Хрваѣ*, 3) да је обла глагољица најстарије, општесловенско писмо (старије од ћирилице), које се користило широм словенског света, а највише у (Вардарској) Македонији/„јужној Старој Србији” (те би је онда требало звати *срѣском!*), 4) да се угласта глагољица користила код („правих”) Хрвата чакаваца (католикâ) као хрватско национално писмо (те се и зове *хрваѣском*), али и ван Хрватске, у БиХ код Срба католикâ, православаца и јеретичких „крстјана”, 5) да је та њихова некаква ‘хрватска ћирилица’ у БиХ и Далмацији била звана (1582, 1611) *срѣским ѣисмом*, односно *срѣским/илирским ѣисмом*, а и у оближњем је Дубровнику била исто тако звана (1511–1618) *срѣским ѣисмом*, односно *срѣским или илирским ѣисмом*, 6) да је Тѣходрагу, онда, та неканонска жена уз канонски обред накнадно сахрањена с њим у истоме гробу, 7) да у XIV в. (1378–1400) сви босански краљеви и краљице титулишу себе као *краљеве/краљице Срба* Босне, Поморја, „Западних крајева”/Завршја итд. (а Ливно с околином је било у Завршју!), и тек ће у XV в. на овај списак додати и (отпре освојену) Далмацију па ће уз свако помињање да су *краљеви Далмације*, додавати напомену

шј. Хрватѣ (јер их је *шаг* од целе државе Босне – једино тамо у маси и било), а уместо *краљ Далмације* стоји, по једном, и *краљ Хрватѣ Далмације*, односно *краљ (обласѣи) Хрватѣ*, 8) да повеља босанског бана Стипана/Степана/Стефана Котроманића из 1333. у Сребренику указује на то да је икавски старосрпски (говорни) језик главни језик комуникације свих у држави под бановом влашћу, Босни (којој су „Западни крајеви”/Завршје прикључени 1324–26, а Ливно с околином је било у Завршју!), на тај начин што при њеном крају стоји да је у четири примерка, од чега два примерка *срѣисцие* „на српском (језику)”, плус да је тако учињено *ѣом* *ѣ... сваки да... види истѣи* *ѣ* „с циљем... да свако... увиди веродостојност банових речи”. Из свега изнесеног дат је закључак да је дотични поп Тиходраг био Србин, православац и православни свештеник (скоро сигурно под Милешевском архиепископијом), који је говорио икавски старосрпски, а његов гробни натпис јесте један од старијих српских ћириличких натписа на старосрпском (говорном) језику.

Литература:

Ћирилица:

- Белић, А. (1969), *Основи историје СХ језика I – Фонетика*, Београд: Научна књига.
- Бошковић, Р. (2000), *Основи ујоредне грамаѣике словенских језика*, Београд: Требник.
- Грковић, М. (1977), *Речник личних имена код Срба*, Београд: Вук Караѣић.
- Десница, Б. (1951), *Историја коѣарских ускока 1684–1749 II*, Београд: САНУ.
- Дивковић, (фра-)М. (Ди□ко□ић, фра-М.) (1611), *Наук крѣјански за народ словински (Наѣк карѣиански за народѣ сло□ипски) [I], II – Сѣо чудеса, алиѣи Зламенија блажене и славне Боѣородице Дивице Марије (Сѣо ѣѣесаа, алиѣи Зламениаа Блажене и [с]ла□не Боѣородице Ди□ице Марије)*, Венеција (Мнеци): Петар Марија Бертран.
- Ђорђић, П. (1990), *Историја срѣске ћирилице*, Београд: ЗзУНС.
- Ивић, П. (1986), *Срѣски народ и његов језик*, Београд: СКЗ.
- Ивић, П. (1991), *О значењу израза lingua Serviana у дубровачким документима XV–XVIII века*, Ивић, П., „Изабрани огледи II – Из историје српскохрватског језика”, Ниш: Просвета, 207–22.

- Информатор 1: Томислав Југовић, рођ. 1953, САП Војводина, Србија.
Информатор 2: Т. И., рођ. П., рођ. 1937, САП Војводина, Србија.
Информатор 3: В. К., рођ. 1968, Ливно, БиХ.
ИСН I–VI: Самарџић и др. (1981–1993), *Историја српског народа I–VI*, Београд: СКЗ.
Колендић, П. (1964), *Из старог Дубровника*, Београд: СКЗ.
Милаш, Н. (1901), *Православна Далмација – историјски преглед*, Нови Сад: ИК А. Пајевића.
Новаковић, С. (1875), *Српски томеници XV–XVIII в.*, „Гласник СУД” № XLII, Београд: СУД.
Пецо, Асим (1981), *Штокавско-чакавска размеђа*, „Наш језик” № XXV 1–2, Београд: САНУ, 74–81.
Поповић, М. (1981), *Јоша*, Београд: Вуков Сабор – Тршић, Рад.
Решетар, М. (1926), „*Либро од мнозијех разлоја*”, *дубровачки ћирилски зборник од г. 1520*. (ЗзИЈиКСН № 15), Сремски Карловци, Београд: САНУ.
РКСС 1–3: Даничић, Ђ. (1863–64), *Рјечник из књижевних старина српских 1–3*, Биоград (Београд): Државна штампарија.
РМС 1–6: *Речник српскохрватског књижевног језика 1–6* (1967–76), Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска.
РСАНУ I–: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–* (1959–), Београд: ИСЈ САНУ.
РСЈ: *Речник српског језика* (2011), Нови Сад: Матица српска.
Спасић и др. (1991): *Родословне табле и грбови српских династија и властеле*, Београд: Бата (Bata).
Томовић, Г. (1974), *Морфологија ћириличких написана на Балкану*, Београд: САНУ.
Ђирковић, С. (1964), *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: СКЗ.
Филиповић, М. С. (1967), *Етнолошки записи с њуша по западној Босни*, Филиповић, М. С., „Различита етнолошка грађа” („Српски етнографски зборник” № 5), Београд: САНУ.
Шобајић, П. (1964), *Корјенићи*, „Гласник Етнографског музеја на Цетињу” № 4, Цетиње: ЕМ на Цетињу, 103–171.

Латиница:

- ArkivPJ I–XII: Kukuljević-Sakcinski, I. (1851–75), *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku I–*, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.

- Benac i dr. (1966), *Kulturna istorija BiH – od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Damjanović, S. (2014), *Novi filološki prinosi*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Dedijer, V. (1987), *Vatikan i Jasenovac – dokumenti*, Beograd: Rad. „Državni arhiv u Dubrovniku” (RH), *Carinarnica (Dohana), Statut Carinarnice/Liber statutorum Doane 1421*.
- „Državni arhiv u Zadru” (RH), *Venecijanski zemljišnik 1709–11*.
- Đurđev, B. (1940), *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*, „Glasnik ZM BiH” № 52 I–II, Sarajevo: Državna tiskara, 4–67.
- ERHSJ I–III: Skok, P. (1971–1973), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Zagreb: JAZU.
- Hafizović i dr. (2001), *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek: DAOS.
- Hamm, J. (1974), *Staroslavenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Kardaš, M. (2014), *Konkordancijski rječnik ćirilčnih natpisa srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Institut za jezik.
- Klaić i dr. (1954), *Historijski atlas*, Zagreb: GZ Hrvatske.
- Klaić, V. (1928), *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, „Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu” № 1, Zagreb: Arheološki muzej u ZG, 13–24.
- Kolendić, P. (1904), *Bosančica, bosansko-hrvatska ćirilica i Dubrovčani*, „Bosanska vila” № 19/20, Sarajevo, 349–351.
- Kujundžić-Ostojić S. (2016), *Antropološka funkcija i značenje grokralica kod bačkih Bunjevaca*, Beograd: FilFUB (doktorska disertacija).
- Marić, M., Šimić, M., Škegro, A. (2007), *Pop Tjehodrag i njegov natpis*, „Povijesni prilozi” № 33, 9–32.
- Mazalić, Đ. (1959), *Stare slike pravoslavne crkve u Livnu i predlog za njihovu konzervaciju i restauraciju*, „Naše starine” № 6 (VI), Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika BiH, 105–120.
- Miklosich, F. (1862–65), *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobona (Wien): G. (W.) Braumüller.
- Nakaš, L. (2011), *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije.
- Napoli, M. (2017), *Redovita poštanska marka „Arheološko blago 2017. – ploča s natpisom popa Tjehodraga (u Lištanima)”*, Mostar: Hrvatska pošta – Mostar.
- Novak, V. (1986), *Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj²*, Beograd: RO Nova knjiga.
- Oreč, P. (1996), *Povijesno-kulturno značenje ranokršćanske crkve u Gracu kod Posušja*, „Posuški zbornik” № 1, Posušje: Matica hrvatska, 128–140.
- Peco, A. (1980), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga.

- Petrić, H. (2009), *O Kranjcima i 'Slovincima' ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća*, „Cris” № 1/2009, 30–47.
- Petrić, M. (1961), *Porijeklo stanovništva Livanjskog polja*, „Glasnik ZM BiH u Sarajevu – Etnologija” № XV–XVI, Sarajevo: ZM BiH, 31–89.
- Radić, A. (1903), *Tko je spasio hrvatski narod?*, „Dom” od 3. 12. 1903.
- Sarinay, Y. (2005), 91, 164, *MAD 540 ve 173 numarali Hersek, Bosna ve Izvornik livâlari icmâl, tahrîr defterleri (926–939/1520–1533)*, Ankara: Dizin ve Tipkibasım.
- Soldo, (fra-) J. (A.) (1989), *Etničke promjene i migracije stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, „Zbornik Cetinske krajine” № 4, Sinj: KD Cetinjanin.
- Spaho, F. Dž. (1984), *Livno u ranim turskim izvorima – prilog za monografiju*, „Prilozi za orijentalnu filologiju” № 32–33, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Stepinac, A. (1941), *Okružnica zagrebačkog nadbiskupa*, „Nedjelja” № 17 od 28. 4. 1941, 3.
- Šimić, M. (2008), *Livanjski glagoljski fragment brevijara*, „Slovo” № 58.
- Šišić, F. (1920), *Pregled povijesti hrvatskoga naroda 1*, Zagreb: St. Kugli.
- Tentor, M. (1932), *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Trstenjak, T. (2014), *Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentske obnove XVI stoljeća*, „Obnovljeni život” № 69-3.
- Truhelka, Ć. (1889), *Bosančica – prinos bosanskoj paleografiji*, „Glasnik zemaljskog muzeja u BiH” № I-4, Sarajevo.
- Truhelka, Ć. (1915), *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- Vego, M. (1962–70), *Zbornik srednjovekovnih natpisa BiH I–IV*, Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Vrdoljak, B. (2003), *Srednjovjekovni spomenici s natpisom na „Groblju Sv. Ive” u Livnu*, „Starohrvatska prosvjeta” № 30, 239–46.

Biskupija-Banja Luka (2018): *Rimokatolički župni ured Svih Svetih – Livno*, na sajtu Banja Lučke (Banjalučke) biskupije: http://www.biskupija-banja-luka.org/?page_id=1821 (pristupljeno 15. 6. 2018.)

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (2004): *Serbian orthodox Church of the assumption of the Holy Mother of God, together with movable property, the historic building – national monument – decision (6–10th July 2004.)*, „Official gazette of BiH” № 100/08, na sajtu Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika BiH:

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2485 (приступљено 15. 6. 2018)

OMLivanjska (2018): *O livanjskoj crkvi*, на сајту удружења Срба из Ливањског поља „Огњена Марија Ливањска”: <https://omlivanjska.com/parohija-lijevanjska/parohija-lijevanjska/> (приступљено 15. 6. 2018)

SeloMiši (2018): *Crkvene prilike u livanjskom kraju do sredine 19. stoljeća*, на сајту села Миши код Ливна: http://www.selomisi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=261&Itemid=121 (приступљено 15. 6. 2018)

Примљено: 10. 11. 2017.

Исправљено: 31. 8. 2018.

Одобрено: 4. 9. 2018.

GRAVE INSCRIPTION OF ORTHODOX PRIEST PAPPAS TIHODRAG (ТЪНODRAG) FROM LIŠTANI NEAR LIVNO

Žarko B. Veljković

Serbian scientific center, Belgrade

Summary: In the year 2003., during archeological excavations in Lištani near Livno, Herzeg-Bosnia, in entity of Federation of Bosnia and Herzegovina in Bosnia and Herzegovina it was found the grave of a man-husband and his wife, bearing the Cyrillic inscription † Се лежиѡѡ ѡ(о)ѡѡ Тѡхoдpaѡѡ. А ѡ ѡмѡлѡ ѡ сѡпoвѡѡ, ѡѡѡѡ сpѡдѡ ѡѡдѡпѡѡ ѡѡдѡ сѡѡрѡ ѡѡ, which by the shape of letters in it can be dated roughly in XIV c.

Croatian scientists, headed by the chief archeologist of the excavations, during which the inscription was found, are confident that in that Cyrillic grave inscription some alleged elements of the script has been taken over from (supposedly Catholic and automaticaly Croatian) Latin script and (supposedly absolutely just Croatian) Glagolitic script and shaped the conclusion thus that one who's laying in the grave under that inscription was – according to the alleged elements of the script taken over from the Latin script – a Catholic and automaticaly Croat, and – according to alleged elements of the script taken over from the Glagolitic script – absolutely just Croat and, predictably, Catholic Glagolitic priest. They also imagined that the inscription mentioned had been written in some so called “Croatian Cyrillic script”, which supposedly was used by Catholic Glagolitic priests–Croats in Livno (and broader, in Bosnia and Herzegovina), as well in Dalmatia, in the plane of everyday life, while in mass and on prayers Glagolitic script was used, adding that Тѣходрагъ, as “Catholic Glagolitic priest” shouldn't have had a wife and children according to the cannon law, but he nevertheless had them. Finally, they imagined that the inscription mentioned had been written in, predictably, Croatian redaction of Old church Slavonic/Croatian Slavonic (litterary) language. On the mish-mash given, evidently just in function of ethnical and linguistic engineering it's been answered by scientific counterarguments that: 1) elements of the script taken over from Latin and Glagolitic scripts were miscalculated observations, 2) until „All-Croatian Catholic congress” („Svehrvatski katolički kongres”) in the year 1900. there hadn't been no absolute equality (of ideas) Catholic = Croatian, ie. Catholic = Croat, 3) round Glagolitic script was the oldest, All-Slavic script (older than Cyrillic script), being in use all around the Slavic world, mostly in (Vardarian) Macedonia/„south Old Serbia” (thus, it should be called Serbian), 4) angle-shaped Glagolitic script had been used by Tschakavian speaking („genuine”) Croats (and Catholics) as Croatian national script (thus it's called Croatian), but also out of Croatia, in Bosnia and Herzegovina, by Serbs of Catholic, Orthodox and heretical krstjani's faith, 5) some so called “Croatian Cyrillic script” of their's had

been called (1582., 1611.) in Bosnia and Herzegovina, as well in Dalmatia, Serbian script or Serbian/Illyric script, and in nearby Dubrovnik it had been also called (1511–1618.) Serbian script or Serbian, ie. Illyric script, 6) the Tihodrag's so called non-cannonical wife had been buried afterwards in the same grave with him in a cannonical rite, 7) during XIV c. (1378–1400.) all Bosnian kings and queens had been titulating themselves as kings/queens of Serbs in Bosnia, Pomorje, Zapadni krajevi/Završje etc. (and Livno with its surrounding having been in Završje!), but only in XV c. they would be adding (previously conquered) Dalmatia on the list, thus with every mention they were the kings of Dalmatia adding the notion ie. Croats (because, in these times, Croats were en mass – just there in all the state of Bosnia), and instead of king of Dalmatia it had been found, once, king of Croats in Dalmatia and king of (territory of) Croats, 8) the charter of Bosnian ban Stipan/Stepan/Stefan Kotromanić from the year 1333., and edited in Srebrenik, clearly indicated that the ikavian sounding Old Serbian (speaking) language was the main language of communication of all the people in the state under the rule of the ban, Bosnia (to which Zapadni krajevi/Završje were annexed in the years 1324–1326., and Livno with its surrounding having been in Završje!) in the manner that near its end it was written that the charter had been given in 4 copies, from which 2 copies сръпские „in Serbian language”, adding that it was done so томъ... сваки да... види истинъ „with the aim... that everyone... could see the credibility of the ban's words”. From all the things explained it has been given the conclusion that the above mentioned pappas Tihodrag had been Serb, Orthodox and Orthodox priest (almost surely under the Mileševa archiepiscopate), who spoke ikavian-sounding Old Serbian, and his grave inscription was one of the older Serbian Cyrillic inscriptions in Old Serbian (speaking) language.

Key words: Lištani, Livno, XIV century, Cyrillic inscription, pappas Tihodrag, Orthodox priest, Bosnia and Herzegovina, Serbs, ikavian-sounding Old Serbian language.